

NEONSKYLtar - ETT OSKYDDAT KULTURARV?

Undersökning av skydd i KML och PBL

Ola Sandberg

Uppsats för avläggande av filosofie kandidatexamen med huvudområdet kulturvård med inriktning mot
bebyggelseantikvarisk verksamhet
2019, 180 hp
Grundnivå
2019:28

NEONSKYLtar - ETT OSKYDDAT KULTURARV?

Undersökning av skydd i KML och PBL

Ola Sandberg

Handledare: Jonathan Westin
Examensarbete 15 hp
Bebyggelseantikvariskt program, 180 hp

UNIVERSITY OF GOTHENBURG
Department of Conservation
P.O. Box 130
SE-405 30 Göteborg, Sweden

<http://www.conservation.gu.se>
Fax +46 31 786 4703
Tel +46 31 786 0000

Program in Integrated Conservation of Built Environments
Graduating thesis, BA/Sc, 2019

By: Ola Sandberg
Mentor: Jonathan Westin

NEON SIGNS - An unprotected cultural heritage?
Investigation of protection in KML and PBL

ABSTRACT

This thesis is an attempt to investigate the possibilities of protecting historic neon signs as heritage with some of the two Swedish laws that protect the built heritage. Kulturmiljölagen (SFS 1988:950) and Plan- och bygglagen (SFS 2010:900). Furthermore, to investigate if it could be more relevant to protect the visual expression of a neon sign than to protect the old technology of the sign. To achieve this, the work is based on literature studies, studies of laws and regulations, interview with administrative official and four case studies where neon signs have been protected as built heritage.

The study concludes that it is possible to protect neon signs as a part of the built heritage if the value of the sign is an important part of the total historically value that the sign is a part of. The study of one of the case studies showed that in that case the importance of the visual impression was not more important to protect than the old technology. This was clear after a statement done by the court of administrative law.

Title in original language:	Neonskyltar - ett oskyddat kulturarv? Undersökning av skydd i KML och PBL
Language of text:	Swedish
Number of pages:	67
Keywords:	Neon signs, heritage, built heritage, Swedish law.

ISSN 1101-3303
ISRN GU/KUV—19/28—SE

FÖRORD

En kandidatuppsats skriver inte sig själv och ensam skriver du inte en kandidatuppsats! Jag vill därför tacka ALLA som hjälpt till under detta arbete. Alla ni som kommit med entusiastiska tillrop, alla ni som försett mig med litteratur och fotografier, ni informanter som kommit med ovärderlig information och delat med er av er kunskap, alla handläggare, neontokar, antikvarier och massörer. Tack!

-Ni förtjänar verkligen en blomma!

Ett särskilt tack till Jesper Olsson som korrekturläst och till min handledare Jonathan Westin som entusiastiskt skickat fina bilder på neonskyltar från Europas alla hörn. Tack!

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

1. INLEDNING	1
1.1. Bakgrund.....	1
1.2. Problemformulering.....	2
1.3. Frågeställningar.....	2
1.4. Metod och material.....	3
1.5. Syfte och mål.....	3
1.6. Tidigare forskning.....	3
1.7. Teoretisk ansats.....	5
1.8. Avgränsningar.....	7
1.9. Disposition.....	7
2. NEONSKYLTENS HISTORIA OCH TEKNIK	8
2.1. Neonskyltens historia under 1900-talet.....	8
2.1.1. 1800-talet - Upptäckten och teknikens första år.....	8
2.1.2. 1910-talet - Stadens mörker börjar brytas upp.....	8
2.1.3. 1920-talet - Sveriges första neonskyltar tänds.....	9
2.1.4. 1930-talet - Det stora genombrottet.....	10
2.1.5. 1940-talet - De ljusa krigsåren.....	13
2.1.6. 1950-talet - Neonskyltarnas storhetstid.....	15
2.1.7. 1960-talet - Skyltarna går under med sina byggnader.....	16
2.1.8. 1970-talet - Plastens årtionde.....	18
2.1.9. 1980-talet - Neonfärger på modet.....	18
2.1.10. 1990-talet - Liten comeback.....	18
2.2 Neonskyltens historia under 2000-talet.....	19
2.3 Neonskylten som kulturarv.....	20
2.5. Tekniken och hantverket	22
2.5.1. Tekniken.....	22
2.5.2. Tillverkningen.....	22
2.5.3. Att lära sig hantverket.....	24
2.5.4. Yrkets framtid.....	24
2.5.5. Underhåll.....	24
2.5.6. LED-neon jämfört med riktig neon.....	24
3. KULTUMILJÖVÅRDENS LAGSTIFTNING	26
3.1. Miljöbalken.....	26
3.1.1. Riksintressen.....	27
3.2. Jordabalken.....	27
3.3. Kulturmiljölagen.....	27
3.3.1. Byggnadsminnen.....	27
3.4. Plan- och bygglagen.....	29
3.4.1 Plansystemet.....	29
3.4.2. Skyltar i Plan- och bygglagen.....	31
3.5. Om begreppet k-märkning.....	32

4. FALLSTUDIER	33
4.1. Enkät.....	33
4.1.1. Länsstyrelser.....	33
4.1.2. Kommuner.....	34
4.2. Skydd med stöd i Kulturmiljölagen.....	35
4.3. Biograf Fontänen.....	35
4.3.1. Byggnadsminne.....	35
4.3.2. Skyddet prövas första gången.....	37
4.3.3. Skyddet prövas andra gången.....	38
4.3.4. Förvaltningsrättens dom.....	39
4.3.5. Kommentar.....	40
4.4. Västerlunds konditori.....	40
4.4.1. Byggnadsminne.....	40
4.4.2. Skyddet ej prövat.....	41
4.4.3. Kommentar.....	41
4.5. Skydd med stöd i Plan och Bygglagen.....	43
4.6. Vällingby Centrum.....	43
4.6.1. Skydd i detaljplan.....	44
4.6.2. Kommentar.....	45
4.7. Biograf Draken.....	47
4.7.1. Skydd i detaljplan.....	48
4.7.2. Kommentar.....	48
5. RESULTAT	49
5.1. Fråga A.....	49
5.1.2. Kulturmiljölagens möjlighet att skydda neonskyltar.....	49
5.1.3. Plan- och bygglagens möjlighet att skydda neonskyltar.....	50
5.1.4. Beskrivning av värdet viktigt.....	50
5.2. Fråga B.....	50
5.3. Fråga C.....	51
5.4. Resultatsammanfattning.....	51
6. DISKUSSION	53
7. SAMMANFATTNING	55
8. KÄLLOR OCH LITTERATUR	59
8.1. Otryckta källor.....	59
8.1.1. Arkiv.....	59
8.1.2. Informanter.....	59
8.1.3. Ljud.....	60
8.2. Tryckta källor och litteratur.....	60
8.2.1. Publikationer, artiklar, rapporter.....	60
8.2.2. Litteratur.....	60
8.3. Elektroniska källor.....	61
8.4. Figurförteckning.....	64

1. Inledning

1.1. BAKGRUND

Våra stadsmiljöer är av föränderlig natur, det ser man om man jämför två fotografier tagna på samma plats vid olika tidpunkter. Förändringarna är vanligtvis fler och tydligare ju längre tid som förflutit mellan de två bilderna. Förutom att modet på förbipasserande människors kläder och frisyrer förändrats har kanske en biograf blivit en klädaffär och en byggnad ersatts av en annan. Förändringarnas orsak är många och kopplade till hur vi lever i och använder vår bebyggelse.

En del av dessa förändringar förhindras från att ske. Kanske anses en fasad på en byggnad ha ett högt kulturhistoriskt värde på grund av sin tidstypiska utformning att den därför skyddas från förändring i kommande renoveringar. Kanske blir en hel stadskärnas karaktär med låg bebyggelse skyddad genom att nya byggnader inte får bli högre än de gamla. För många är det viktigt att de delar av vår bebyggda miljö som berättar en historia, som får oss att känna samhörighet, eller som kopplar ihop nu med då bevaras.

För att göra det möjligt att bevara delar av äldre tiders bebyggelse och skydda det bevarade från olika typer av förvanskning finns ett antal lagar som självständigt eller tillsammans bildar olika typer av skydd. Det skydd dessa lagar erbjuder har sina begränsningar och det är sällan självklart vad som kan och bör skyddas. Eller, om man vänder på det, att det som kan och bör skyddas faktiskt får ett reellt skydd. Det är en fråga om kostnader, konsekvenser och prioriteringar där det finns ”enkla” och ”svåra” objekt som passar mer eller mindre bra in på lagtexternas formuleringar oavsett lagarnas ursprungliga intentioner.

Den här uppsatsen kommer med neonskyltar som exempel utforska de skyddande lagarnas möjligheter att bevara ett kulturarv som av olika anledningar hör till den ”svåra” kategorin. Ett kulturarv som ofta monterats på byggnaden efter dess uppförande och är kopplat till ett företag eller verksamhet som för en stund huserar i byggnaden. Ett kulturarv som från början skapats med en ren kommersiell funktion men som sedan blivit kvar så länge att den fått andra betydelser och av många uppfattas som en del av den gemensamma stadsbilden och miljön. Ett kulturarv som trots sitt kommersiella ursprung kan anses vara både ett konstverk och en historiebärande.

Figur 2. Kungsgatan i Stockholm, juni 2019. Bilden är tagen från samma plats som figur 1, bilden på framsidan, men 79 år senare. Trots att bebyggelsen är den samma har gatans uttryck förändrats idag jämfört med 1945 då skyltarna var betydligt fler.

1.2. PROBLEMFORMULERING

Neonskyltar har funnits i Sverige i nästan hundra år och hade sin storhetstid under decennierna kring 1950-talet innan nya material och tekniker tog över inom skylt- och reklammarknaden på 1970-talet. När landets första neonskyltar tändes var gaslyktan fortfarande den vanligaste belysningen i många svenska städer där mörkret fram till dess varit regerande, men snart kom neonskyltarnas ljus och färger att bli synonyma med stadens liv och puls. De kom att ha stor inverkan på hur gaturummet i städerna såg ut och upplevdes under den mörka delen av dygnet. Neonskylten som företeelse är därför en del av det moderna kulturarvet och är en viktig del för att förstå den omvälvande utveckling som skedde i städerna under första halvan av 1900-talet när elektriciteten gjorde entré och förändrade vårt sett att se på- och använda staden efter mörkrets inbrott. Trots detta finns idag ytterst få skyddade neonskyltar tänkta att bevaras för att kunna berätta och visa upp denna historia och det hantverk som är förknippat med neonrörens färger och former för nya generationer.

Samtidigt som antalet skyddade skyltar med en tryggad framtid är försvinnande få, försvinner allt fler av de äldre skyltarna från de fasader där de kan ha suttit sedan mer än ett halvsekel. Anledningarna till detta är flera. Dels lägger företagen som äger skylten ner verksamheten eller byter namn. Dels kräver gammal teknik med tiden kostnadskrävande underhåll. En annan anledning är att nya skylttekniker utvecklats som lättare kan gestalta en företagslogotypes grafiska utseende (Eriksson 1997). Sedan några år pågår även ett teknikskifte som ytterligare minskat antalet neonskyltar då utveckling av ny teknik bestående av LED-belysning i plaströr kommit att efterlikna neonets uttryck. Detta teknikskifte ställer bevarandefrågan ännu mer på sin spets då flera äldre neonskyltar konverteras till ”LED-neon” istället för att underhållas med sin befintliga teknik.

Samtidigt finns en utbredd uppfattning om att neonskyltar och andra liknande installationer och konstföremål inte kan skyddas genom lagstiftning. ”Det finns ingen lagstiftning som skyddar neonskyltar” skriver Jan Garnet i *Stockholmsnatt* (1998). ”Ljusskyltar går inte att skydda genom q-märkning, eftersom de sällan är en del av själva fastigheten” står det i utställningskatalogen *Neon – Stadens ljus*, som hör till utställningen med samma namn framtagen av Tändsticksmuseet i Jönköping för att lyfta fram neonskylten som ett modernt kulturarv (Åsgrim Berlin 2017). ”Idag finns inget lagstadgat skydd om ljusskyltarnas bevarande, utan det är upp till ägaren eller fastighetsägaren om skylten skall vara kvar”, -skriver företaget ”FocusNeo” på sin blogg (Lindberg 2016). Även Stadsmuseet i Stockholm menar att neonskyltar inte kan skyddas. På sidan om skyltpriset *Lysande skylt* skriver de; ”sedan år 2011 har Stadsmuseet i Stockholm verkat för att uppmärksamma värdet av att bevara och vårda lysande skyltar, eftersom de inte har ett skydd i formell mening. Det är helt upp till skyltarnas ägare om de får lysa och sitta kvar” (Stadsmuseet 2019 A).

1.3. FRÅGESTÄLLNINGAR

För att utreda om kulturhistoriskt intressanta neonskyltar är möjliga att skydda med befintlig lagstiftning har följande frågeställningar formulerats.

a) Vilka möjligheter finns att skydda den typ av kulturarv som en neonskylt är ett exempel på, ofta monterad på eller i anslutning till en byggnad och vanligtvis tillhörande ett företag eller en verksamhet i byggnaden?

b) Vid bevarande av en historisk neonskylt kan då formen, det visuella uttrycket, vara viktigare att bevara än det teknikhistoriska kulturarvet som skyltens beståndsdelar är del av?

c) Hur ser möjligheten ut att på sikt bevara kunskapen, det immateriella kulturarvet, att underhålla landets neonskyltar?

1.4. METOD OCH MATERIAL

Den historiska delen av undersökningen baseras på litteraturstudier. Redogörelsen för likheter och skillnader mellan neon och LED-neon samt neonskyltarnas hantverksprocess baseras mestadels på en intervju med Sveriges enda aktiva neonglasblåsare men också på litteraturstudier.

För att kunna beskriva hur de lagar fungerar som på olika sätt skyddar och bevarar kulturarvet har litteraturstudier av lagtexter men även intervjuer med bygglovshandläggare på stadsbyggnadskontor och handläggare på Boverket genomförts.

Fallstudierna av olika skyddade neonskyltar baseras på arkivmaterial från länsstyrelser och kommunarkiv. De olika fallstudieobjekten är valda för att ge exempel på hur de olika lagarna har använts för att skydda neonskyltar men innebär inte nödvändigtvis att detta är enda sättet att använda lagarna för detta syfte.

Eftersom det saknas ett nationellt register som listar byggnadsminnen med neonskyltar har samtliga tjugo länsstyrelser i landet kontaktats med frågan om de har skyddade neonskyltar i sitt område. Av samma anledning har ett urval gjorts där de tjugo huvudkommunerna i varje län kontaktats med frågan om de har skyltar skyddade enligt plan- och bygglagen. Tid och resurser att kontakta samtliga kommuner i landet har inte funnits. Det kan därför finnas fall med skyddade skyltar som inte nämns i denna undersökning.

1.5. SYFTE OCH MÅL

Syftet med denna uppsats är att som grund inför ställningstaganden om neonskyltars kulturhistoriska värden beskriva skyltarnas svenska historia och den teknik och det hantverk som krävs för att framställa och underhålla dem samt att undersöka hur neonskyltar som representant för den typ av bebyggelseelement som utan att vara en direkt del av bebyggelsen och ofta är knutna till företag och verksamheter kan skyddas och bevaras genom den lagstiftning som skyddar kulturarvet.

Målsättningen är att uppsatsen genom de undersökta exemplen på bevarande skall fungera vägledande för antikvarier och andra i arbetet med att skydda och bevara denna typ av kulturarv genom att dels redogöra för neonskyltarnas historia och teknik i jämförelse med moderna alternativ och dels visa exempel på hur olika typer av skydd fungerat i praktiken.

1.6. TIDIGARE FORSKNING

Neonskyltar tangerar många olika ämnen och discipliner. De är en del av städerna och stadslivets historia och hur dessa miljöer har upplevts och använts över tid. De är en del av reklamhistorien

och handelns historia men förknippas även med stadens nattliv och nöjesetablissemang. De är också en del av teknik- och industrihistorien och samtidigt en del av grafisk designhistoria. Det finns även ett flertal konstnärer som arbetar med neonrör. Utöver detta är neonskyltarna produkten av ett avancerat hantverk och yrkesskicklighet med neonglasblåsaren i centrum bland många andra yrken.

Den publikation vars forskning kommer närmast den här undersökningen är boken *Offentlig konst, ett kulturarv - tillsyn och förvaltning av byggnadsanknuten konst* (Hermerén & Orrje 2014). Boken sammanfattar ett forskningsprojekt utfört i samarbete mellan Statens konstråd, Skissernas museum vid Lunds universitet, Konstvetenskapliga institutionen vid Uppsala universitet och Institutionen för kulturvård vid Göteborgs universitet. Rapporten behandlar problem med långsiktig förvaltning och bevarande av offentlig byggnadsanknuten konst och undersöker de verktyg, antikvariska, ekonomiska och juridiska, som finns för att trygga konstverkens framtid. Genom tjugofem fallstudier av konstverk i olika material och utföranden, bland annat neonkonstverket *Baddaren i badet* av P O Ultvedt från 1969, ringar rapporten in olika problem som behöver lösas för att en ultimata förvaltning skall bli möjlig. En likhet med den här undersökningen är genomgången av möjliga skydd i Kulturmiljölagen samt Plan- och bygglagen. En mening från rapportens resultat skulle lika gärna kunna komma från den här undersökningen; ”möjligheten att skydda byggnadsanknuten konst genom plan- och bygglagen finns alltså, men praktiseras inte i någon större utsträckning” (Hermerén & Orrje 2014, s. 357).

Neon, eldskrift i natten av Thomas Eriksson (1997) är den bok som utförligast beskriver neonskyltens historia ur skyltens vinkel, från första skylten in i vår tid. Boken innehåller intervjuer med de olika yrkesroller som från beställning till montering arbetat med skyltarna. Boken går också decennium för decennium igenom hur skyltarnas stilar och användning förändrades med tiden.

Neon & Ljusskyltar, en handbok av Ruben Morne (1998) är skriven ur den grafiska formgivarens vinkel. Författaren har över 60 års erfarenhet av ljus- och neonskyltar. Bokens vinkel är skyltens funktion som just skylt och beskriver för- och nackdelar med olika skylttekniker och former för att skyltens läsbarhet och budskap skall bli så tydligt som möjligt.

Jan Garnet har studerat ljusets kulturhistoria i över 30 år och skrivit flera böcker och artiklar inom detta ämne. I boken *Ut ur mörkeret, ljusets och belysningens kulturhistoria* (Garnet 2016) beskriver han hur vår förmåga att framställa ljus för belysning av olika slag förändrat vårt sätt att använda och uppfatta vår omgivning och följer denna förvandling genom först konstnärens och sedan fotografens öga. Neonskyltar behandlas främst i kapitlen *Visioner, två utställningar och en kampanj, Ljusarkitekturens och neonskyltens 1930-tal* och *I landet lysrör*.

Om *Ut ur mörkeret* kan sägas ha en mer heltäckande vinkel på belysning både inom- och utomhus är boken *Stockholmsnatt* (Garnet 1998) mer inriktad på ljusets påverkan för livet utomhus på Stockholms gator. För neonets del behandlas bland annat debatten som uppstod när de första skyltarna tändes i staden.

I avhandlingen *Färger, former, ljus: svensk reklam och reklampsykologi, 1900-1930* av Louise Nilsson (2010) beskrivs neonskylten genom sin funktion som reklam-medium men också hur ljusreklamen blev en del av den urbana miljön.

Kandidatuppsatsen *Reklamskyltning: en studie om dess inverkan och betydelse i stadsbilden* av Anneli Rypistö (1992) behandlar reklamskyltning ur kulturmiljövårdens synvinkel precis som den här uppsatsen men med fokus på hur skyltar bör utformas för att inte negativt påverka kulturhistoriskt intressant bebyggelse.

Boverket samt Riksantikvarieämbetets webbaserade vägledningar till Plan- och bygglagen respektive Kulturmiljölagen har varit viktiga att ta del av för den här undersökningens resultat, då myndigheterna i dessa utförligt tolkar och ger exempel på lagtexternas innebörd. (Boverket 2019 B).

1.7. TEORETISK ANSATZ

Det här arbetet undersöker om neonskyltar kan skyddas som kulturarv med befintlig lagstiftning. Som grund för undersökningen är det därför intressant att titta närmare på definitioner och teorier som ligger till grund för vad kulturarv och kulturmiljöer är och kan vara, samt hur kulturarv och kulturmiljöer kan värderas i en bevarandediskussion där konsekvensen av bevarandet ofta handlar om att inskränka ägarens rätt att själv bestämma över sin egendom.

Riksantikvarieämbetets definition av kulturarv lyder; ”kulturarv omfattar alla materiella och immateriella uttryck av mänsklig aktivitet genom tiderna. Uttrycken kan vara historiska spår, objekt eller företeelser. Kulturarv kan också beskrivas som förutsättningar för eller resultatet av dynamiska samtal eller förhandlingar om samhällets utveckling.” (Riksantikvarieämbetet 2019).

Denna definition är lätt att tolka som att allt människan någonsin rört, tänkt och skapat är ett kulturarv. Eller kan vara kulturarv. Att utifrån denna beskrivning av kulturarv säga att kulturarvet skall skyddas och bevaras för framtiden blir snabbt problematiskt. Krister Olsson skriver i sin avhandling *Från bevarande till skapande av värde* (2003) om bland annat problematiken med ett allomfattande kulturarvsbegrepp. Olsson menar att historiskt var kulturarvsbegreppet smalare. Det tog sin början när enskilda intressen engagerade sig i bevarandet av styckvisa monument. Därifrån utvecklades det till ett samhälleligt intresse för bevarandet av ett bredare urval av monument med omgivningarna som i sin tur utvecklats till ett intresse för att bevara hela bebyggelsemiljöer. Samtidigt som synen på kulturarv förändrats från att handla om enskilda objekt till att omfatta hela miljöer har även nutiden, den moderna historien och det vardagliga kommit att betraktas som kulturarv. Lika som det immateriella; hantverket och kunskapen. (Olsson 2003).

I sin avhandling visar Olsson hur ett infrastrukturperspektiv på den byggda miljön kan ligga till grund för att se det byggda kulturarvet på en och samma gång som både en kollektiv och privat nytthet. Ett synsätt som bildar grund för en diskussion om vem som har ansvaret för skydd och bevarande av det byggda kulturarvet. (Olsson 2003). Vad menas då med ett infrastrukturperspektiv?

I boken *Infrastruktur, byggsektorn i kunskapsamhället* beskriver Johansson och Snickars (1992) hur den byggda miljön kan beskrivas som en infrastruktur. De resonerar att kapital är sparad konsumtion och att infrastruktur är en del av allt kapital som kontinuerligt bildas och nyskapas. De menar att sådant kapital som trots att det slits i både fysisk och social bemärkelse men ändå kan öka i värde ger det egenskaper som en infrastruktur. Med detta sagt menar de inte att allt som kan öka i värde är en infrastruktur, resonemanget går ut på att det enbart är infrastruktur som kan öka i värde som ett resultat av sina egna egenskaper. De ger ett exempel:

En herrgård som tidigare varit en jordbruksfastighet men fått en ny funktion kan ses som en infrastruktur i och med att dess sociala och tekniska livslängd överskrider den första ekonomiska användningens. Den har med andra ord visat sig användbar på flera olika sätt över tid och är genom sina skönhetsvärden också en kollektiv nytta då det inte går att hindra någon från att ta del av dess skönhetsvärde. (Johansson & Snickars 1992).

I *Kulturmiljö på spel* tas resonemanget upp på nytt. Cars, Olsson och Snickars (1996) skriver att mångsidighet i användningen är det mest utpekande draget för en infrastruktur vilket formulerat

på ett annat sätt innebär att det är svårt eller omöjligt att exkludera någon från att använda en infrastruktur. En stads hela yttre miljö, vägar, fasader, parker med mera kan därför sägas vara en infrastruktur. (Cars, Olsson & Snickars 1996).

Olsson skriver i *Från bevarande till skapande av värde* (2003) att kulturmiljön genom infrastrukturperspektivet definieras som en kollektiv nytthet men att olika delar av kulturmiljön samtidigt utgörs av privata nyttheter vilket komplicerar ansvarsfördelningen för bevarandet av kulturarvets värden.

En kollektiv nytthet karaktäriseras av en icke-rivalitet i konsumtionen av nyttheten och att det inte går att hindra någon från att ta del av denna. En teoretisk konstruktion som till hundra procent inte existerar i verkligheten. Likadant är det med motsatsförhållandet en privat nytthet. Denna karaktäriseras av rivalitet och att det är möjligt att hindra andra från att ta del av nyttheten. Dock uppstår ofta externa effekter som gör att den privata nyttheten även till viss del blir en kollektiv nytthet. Exteriören på en privat byggnad är ett exempel på detta då den kan konsumeras av andra än den som har exklusiv tillgång till interiören. (Olsson 2003).

För den som äger byggnaden har den ett direkt bruksvärde som privat nytthet. För den som betraktar byggnadens exteriör, den kollektiva nyttheten, har byggnaden ett indirekt bruksvärde, ett värde som inte går att ta betalt för. Även optionsvärdet, att någon gång i framtiden ha möjligheten att ta del av nyttheten, kan räknas som en kollektiv nytthet som dock endast varar så länge det nuvarande bruket inte gör att nyttheten förbrukas. Ett kortsiktigt förvaltande av nyttheten leder med andra ord till ett allt lägre optionsvärde. Ytterligare ett värde, existensvärdet, kan ses som en kollektiv nytthet. Existensvärdet är inte kopplat till brukandet av nyttheten, utan är värdet av vetenskapen om dess existens.

För kulturmiljöer vars samlade värde består av enbart indirekt bruksvärde, optionsvärde och / eller existensvärde faller ansvaret helt och hållet på det offentliga samhället menar Olsson.

Med andra ord, -är nyttan av nyttheten kollektiv är även ansvaret för nyttheten kollektiv. Motsatsförhållandet gäller för privata nyttheter som är ett privat ansvar. Vanligt är dock att kulturmiljöer utgör en blandad nytthet, både privat och kollektiv, i det fallet krävs förhandling mellan de olika aktörer, samhället och det privata, som brukar nyttheterna. (Olsson 2003).

Staten och kommunen sätter upp de ramar inom vilka fastighetsägarna har möjlighet att agera och äganderätten har traditionellt vistats stor respekt av kulturmiljövårdens instrument när det kommer till skydd och bevarande. Vid beaktande av bevarandefrågor måste dock relevansen av det juridiska ägandet vägas mot tidsperspektivet. En person som idag äger en fastighet kan inte betraktas som denna fastighets enda eller egentliga ägare. I ett längre tidsperspektiv kommer fastigheten att byta ägare ett flertal gånger varför äganderätten blir mindre relevant när det kommer till beslut som på olika sätt ställer krav på den fysiska miljön. (Olsson 2003).

Om balansen mellan ägande och bevarande skriver Cars, Olsson och Snickars i *Kulturmiljö på spel* (1996). Genom den förskjutning av kulturarvsfältet från enskilda monument till hela miljöer som beskrevs inledningsvis har ett systemperspektiv uppstått där olika delar av miljön påverkar varandra i ett komplicerat system. Olika delar inom systemet samverkar och förklarar utvecklingen av systemet som helhet. Systemperspektivet, en bred syn på vad som är ett kulturarv, förutsätter att bevarandeplanering kan ske integrerat med annan samhällsplanering. Lagstiftarens uppgift är att jämka ihop de båda ytterlighetsintressen som utgörs av renodlade förändringsintressen och bevarandeintressen genom att väga bevarandeintresset mot andra samhällseliga och enskilda intressen. Systemperspektivet förutsätter med andra ord att bevarande och förnyelse kan ske parallellt. (Cars, Olsson & Snickars 1996).

Den här undersökningen tar avstamp i ett nuläge där kulturarvet, med neonskyltar som exempel, samtidigt kan ses både som en kollektiv nytthet och en extern effekt av en privat nytthet med både direkta som indirekta bruksvärden, optionsvärden och existensvärden vilket gör att ansvaret för att skydda och bevara dem kräver ett samarbete mellan det offentliga samhället och det privata.

1.8. AVGRÄNSNINGAR

Undersökningen är begränsad till svenska förhållanden och lagar då tid inte funnits att jämföra med andra länder även om detta hade varit intressant. Trots att neonskyltar har valts som exempel kan uppsatsens resultat gälla även andra typer av liknande installationer och element, till exempel andra typer av belysningar och armaturer, andra typer av skyltar, reklam i olika former, men ur en del perspektiv också andra typer av tekniska installationer som hissar eller rulltrappor.

Undersökningen har inte gått in på hur företagare och verksamheter som idag har neonskyltar ser på dessa ur olika perspektiv som reklamvärdet, kostnader för underhåll, framtida bevarande, om neontekniken idag är förknippad med en viss typ av företag eller ställt frågan om det är viktigt för företagen att det är just neon i skylten och inte LED-neon. Allmänhetens uppfattning om neonskylten och dess värden och symbolik har inte heller undersökts. Dessa är intressanta frågor som hade kunnat komplettera denna undersökning men som valts bort för att fokusera på huvudfrågan om lagskydd och bevarande.

1.9. DISPOSITION

För att kunna redogöra för neonskyltens historia och visuella uttryck samt dess inverkan och påverkan på samhällets utveckling under 1900-talet innehåller första delen av kapitel 2 en historik över neonskyltarnas historia och utveckling i Sverige baserad på främst litteratur och nyhetsartiklar. Därefter följer ett avsnitt om tekniken och hantverket baserat främst på en intervju med Sveriges enda aktiva neonglasblåsare. Avsnittet visar också på likheter och skillnader mellan äkta neonskyltar och LED-baserade neonskyltar.

Kapitel 3 inleds med en studie av de lagar som är aktuella för skydd av kulturvärden och ger en bakrundsförståelse för hur dessa lagar på olika sätt kan skydda den typ av kulturarv som en neonskylt är ett exempel på. Denna del är främst baserad på litteraturstudier, främst Riksantikvarieämbetets och Boverkets handledningar för Kulturmiljölagen och Plan- och bygglagen men även kvalitativa intervjuer med bygglovshandläggare och handläggare på Boverket.

I kapitel 4 följer sedan fyra fallstudier där de olika lagarna tillämpats för att skydda neonskyltar på olika sätt. Genom att studera tillgängligt arkivmaterial kopplat till dessa fall undersöks möjligheten att skydda neonskyltar och styrkan i det skydd lagarna kan erbjuda ett kulturarv i form av en neonskylt.

Resultatet av undersökningen redovisas i kapitel 5 varpå en diskussion följer i kapitel 6.

2. Neonskyltens historia och teknik

2.1. Neonskyltens historia under 1900-talet

Detta avsnitt kommer redovisa neonskyltens svenska historia och hur neonskylten både påverkats och påverkats av århundradets olika historiska skeenden och uttryck. Kapitlet börjar dock i Tyskland och Frankrike där tekniken föddes. Kapitlet kommer även kort avhandla den elektriska belysningens intåg i de svenska städerna för att visa på den stora skillnad, som natt och dag, i hur de svenska städerna kom att upplevas före och efter det att elektriciteten och ljusskyltarna blivit vanliga.

2.1.1. 1800-talet - Upptäckten och teknikens första år

Redan på 1850-talet upptäckte en tysk instrumentmakare vid namn Heinrich Geissler att ett slutet glasrör fyllt med förtunnad luft alstrade ett svagt ljus när högspänning kopplades genom röret med hjälp av två elektroder i ändarna. Nästa steg i utvecklingen mot neonskyltar var upptäckten av ädelgaserna argon 1894 och neon 1898. Därefter tog det ytterligare några år innan den franske vetenskapsmannen George Claude efter år av experiment kunde visa ett fungerande rödlysande neonrör under en utställning på Grand Palais i Paris 1910. (Morne 1998). Det lär dock ha varit Clouds assistent Jaques Fonseque som insåg potentialen för den nya tekniken som ett skylt- och reklammedium. Den första neonskylten såldes 1912 till en frisörsalong. Ett antal skyltar hann levereras innan första världskriget bromsade utvecklingen och spridningen av skyltarna för en tid. Först 1923 exporterades de första skyltarna till USA. (Eriksson 1997).

2.1.2. 1910-talet - Stadens mörker börjar brytas upp

När dagsljuset försvann var mörkret ännu i början på 1900-talet påtagligt i Sveriges städer. Så länge belysning med levande låga användes släckte man ljuset när man lämnade rummet. Det gällde även i butiker och skyltfönster som efter stängning var mörka. För en människa van vid dagens ljusa stadsmiljö där ljuset strålar från både gatubelysning, affärslokaler, bostäder och reklamskyltar kan det nog vara svårt att föreställa sig hur mörka städerna var med nedsläckta fönster och en och annan enstaka gatlykta, ofta i gathörnen, som jämfört med dagens gatubelysning mer fungerade som ljusfyror att ta sikte på i mörkret. När nattens mörker började brytas upp av allt fler lampor av olika slag var det en revolution och en stor omställning för människorna i staden. Ljusskyltarna var med nästan från början och blev en del i den omställning och debatt som rasade om de allt ljusare städerna. (Eriksson 1997; Garnet 1998).

Figur 3. Stomatolskylten sedd från restaurang Gondolens uteservering ovanpå Katarinahissen en solig dag i juni 2019. En vanlig missuppfattning är att Stomatolskylten, ursprungligen från 1909, är en neonskylt trots att den i själva verket består av 1361 glödlampor.

En av de första ljusskyltarna i landet var Stomatolskylten i Stockholm, som många tror är Sveriges äldsta bevarade neonskylt. Men faktum är att skylten inte alls är en neonskylt utan består av 1361 glödlampor. Den sattes upp första gången 1909, det vill säga året innan den första neonskylten tändes i Frankrike, och var till en början placerad ovanpå Katarinahissen inte långt från det hustak där den nu är monterad (Eriksson 1997). I det mörker som då rådde måste dess uppenbarelse ha varit betydligt starkare än idag trots att den fortfarande drar blickarna till sig.

Samma år som Stomatolskylten tändes första gången sattes även de första gatlyktorna med glödlampor upp på en del platser i Stockholm. Elektriska bågglampor hade i liten utsträckning funnits tidigare, men de flesta gatlyktor i Stockholm var gasdrivna långt in på 1920-talet. 1919 fanns 10.650 gas- eller oljedrivna gatlyktor, 900 med glödlampor och 110 bågglampor på Stockholms gator. 1926 fanns lika många elektriska som gasdrivna gatlyktor i huvudstaden. (Garnet 1998)

2.1.3. 1920-talet - Sveriges första neonskyltar tänds

Sveriges första neonskylt tändes i början av december 1924 i ett skylfönster tillhörande Dagens Nyheters depeschkontor på Stureplan i Stockholm. Skyltens budskap var ”Prenumerera för 1925” och hade importerats av Philips. Samma företag levererade strax efteråt även den första utomhusneonskylten i form av NK:s logotyp som sattes upp på varuhusets fasad på Hamngatan. (Garnet 1998). Om denna skylts sägs det att dess eldröda ljussken fick folk att kalla på brandkåren. De första neonskyltarna var just eldröda, vilket är den färg som ren neongas ger när högspänning kopplas genom den. Ganska snart upptäcktes att en blandning av neon och argon med tillsats av en droppe kvicksilver gav ett blåaktigt ljus. Fram till mitten av 1930-talet var det endast dessa två färger, rött och blått, som kunde framställas. (Eriksson 1997).

En skylts roll brukar vara att väcka uppmärksamhet för att nå ut med ett budskap. Neonteknikens pionjärer insåg snart att blinkande ljus mycket bättre drog till sig blicken hos förbipasserande jämfört med fast lysande skyltar. Skyltarnas ihärdiga blinkande uppfattades dock som störande av många. Även de stora metallskelett uppe på hustaken som många skyltar monterades på ansågs störande och fula. I dagsljus var de inte vackra att se på. Skyltarnas uppenbarelser diskuterades flitigt och de ansågs vulgära, skrikiga och ilska. Det talades om ”optiskt oväsen” och om hur stadens vackra fasader förfulades. Som svar på kritiken slutade skyltbranschen att tillverka den typ av skyltar som ansågs mest störande då de insåg att reklam som irriterade dem den var riktad till

Figur 4. Stureteatern i Stockholm 1929. Det äldsta fotografi på en svensk neonskylt som kommit denna undersökning till kännedom. ”STURE” är i neon kompletterad med en glödlampsskylt med texten ”PORI” i fönstret under. Foto från Wikimedia.

snabbt blev dålig reklam. Detta i kombination med att stadens invånare vände sig vid ett allt ljusare stadslandskap med allt fler skyltfönster med belysning, ett ökande antal ljusskyltar och allt fler gatlampor fick det mesta av kritiken att lägga sig. (Eriksson 1997).

Ljüsfröspråkarnas skapande av termen ljusarkitektur under slutet av 1920-talet blev också en del i att minska de kritiska rösterna mot stadens nya ljuslandskap. Detta nya begrepp gällde inte enbart neonskyltar utan även all annan typ av belysning, inne som ute. Termen var ett inlägg i debatten om hur man med ljusets hjälp kunde forma en vacker och tillgänglig stad även under den mörka delen av dygnet på ett sätt som tidigare inte varit möjligt. Såväl upplysta skylt- och kontorsfönster som reklamskyltar och annan belysning blev snart accepterat som något som hörde till stadens uttryck. För neonskyltarnas del innebar ljusarkitekturen att man vid nybyggnation redan på ritbordet lämnade plats på fasaderna för ljusskyltar och även förberedde kabeldragningar för elektricitet åt skyltarna. Det experimenterades också att med den nya teknikens hjälp förstärka det arkitektoniska uttrycket på äldre byggnaders fasader och pilastrar med neonrör. Neonbaldakiner ovanför ingångar och en utveckling av skyltarna så att de med hjälp av plåtbokstäver bakom neonrören skulle vara läsbara även i dagsljus blev en estetiskt positiv utveckling under 1920-talets sista år. (Eriksson 1997).

2.1.4. 1930-talet - Det stora genombrottet

Sommaren 1930 arrangerade Svenska Slöjdföreningen "Stockholmsutställningen" på båda sidor av Djurgårdsbrunnsviken. Utställningen hade fyra huvudfokus; arkitektur med inriktning främst mot bostäder, kollektivtrafikfordon, gatu- och trädgårdsutrustning samt heminredning. Av dessa fokus var det främst arkitekturen som fick uppmärksamhet och utställningen kom att bli funktionalismens stora genombrott

Figur 5. Den åttio meter höga reklam masten med ljusreklam på Stockholmsutställningen 1930. Skyltarna under läkerolskylten är neonskyltar, de övre är med något undantag glödlampsskyltar. Foto från DigitaltMuseum.

Neonfakta 1920-talet

Neonskyltarna var till en början dyra i inköp och endast riktigt stora företag hade råd att investera i dem. Designen på de tidiga skyltarna var enkel och utformade med standardiserade typsnitt. Till större och mer spektakulära skyltar användes fortfarande glödlampor då de var billigare även om de krävde mer underhåll än neon. Mot slutet av 1920-talet fanns neonskyltar i Stockholm, Göteborg och Malmö medan många av de mindre städerna endast hade äldre trä- och smidesskyltar. Dessa kompletterades dock ofta med glödlampor ovanför skyltarna för att de skulle synas även i mörker. (Eriksson 1997).

i Sverige. Huvudansvarig för utställningsområdets många byggnader var arkitekten Gunnar Asplund, men även arkitekterna Uno Åhren och Sven Markelius medverkade till utställningsområdets utformning. De funktionalistiska byggnaderna var uppförda i trä, klädda med eternit och målade i ljusa färger. Den mest uppmärksammade byggnaden var den hundra meter långa huvudrestaurangen med glasfasader och markiser. De ljusa byggnaderna kompletterades dagtid med färgglada blomsterarrangemang, flaggspel och lyktstolpar som gav hela området ett festligt och färgglatt intryck. Efter mörkrets inbrott var det istället de många ljusskyltarna, både med neonrör och färgade glödlampor, som spred färg och bidrog till områdets festliga intryck. (Lärkner 2007). Jan Garnet skriver i *Stockholmsnatt* att ”på kvällen ändrade utställningen karaktär och för första gången i Sverige visades då en vision av en framtidens stad, där det elektriska ljuset strålade mot besökarna och där ljusreklamen spelade upp som till stadens nattliv” (1998, s. 75).

Mest anslående av utställningens många ljusinstallationer var den åttio meter höga reklamast som stod mitt på området klädd med ljusreklam för olika tidningar och produkter. De översta ljusskyltarna var gjorda av glödlampor men på nedre delen av masten fanns även flera neonskyltar. Nederst på masten, i höjd med den så kallade pressläktaren, fanns också plats för utbytbara standardiserade neonbokstäver som gjorde det möjligt för företag att hyra reklamplats för kortare tid. Denna teknik blev sedan vanlig utanför biografen och teatrar som med utbytbara neonbokstäver kunde annonsera aktuellt program (Gundberg 1949).

Stockholmsutställningens uppvisning av den nya stadens upplysta nattliv innebar en kraftig uppgång för neonförsäljningen i landet. Några år efter utställningen utvecklades även själva neonrörstekniken vilket också bidrog till en ökad försäljning. Genom att fästa ett tunt skikt fluorescerande lyspulver på insidan av neonröret kunde röret fås att lysa i princip i alla färger. Lyspulvret ökade även ljusstyrkan vilket gjorde att skyltarna blev läsbara på längre avstånd än tidigare. Det är än idag denna teknik som vanligen används (Eriksson 1997).

Efter Stockholmsutställningen blev det fortsatt funktionalismens arkitekter som gärna använde neonskyltar som en del av sin arkitektur. Neonljuset blev utnämnt till ”stadens nya ljus” av konstkritikern Gotthard Johansson. Denne menade också att ljusreklamen byggde upp en djärv ljusarkitektur som med sina flammande ljuslinjer och hetsiga dramatik angav storstadens ton. En av de tidiga byggnader där arkitekten redan från början ritat in neonskyltar på fasaden är

Figur 6. Stockholmsutställningen 1930 natttid. Att belysning och ljussättning var en viktig del av utställningen framgår av denna bild där byggnaderna badar i ljus. Bild från DigitaltMuseum.

Figur 7. Esselte-huset en regnvåt natt 1945. Byggnaden är ett exempel på där arkitekten planerat för neonskyltarna och dess uttryck redan på ritbordet. De vertikala linjer fönsterbanden skapar dagtid tas över av neonskyltarna nattetid. Foto från Wikimedia.

Figur 8. Esselte-huset en solig vinterdag 1946. Byggnaden som sticker ut till höger i bilden är Stockholms centralstation. Foto från Wikimedia.

Esselte-huset på Vasagatan mitt emot Stockholms centralstation, ritat av Ivar Tengbom och uppfört 1937. (Garnet 2016). På de putsade ytorna mellan fönsterbanden satt redan från början långa rader med neonskyltar tillhörande byggnadens verksamheter. Idag är inte en enda av de ursprungliga skyltarna kvar och fasaden har ett helt annat uttryck än den ursprungligen hade.

En annan av 30-talets funkisbyggnader som däremot har kvar en av sina ursprungliga neonskyltar är byggnaden på Kungsgatan 48 i Stockholm vars gatunummerskylt ”48” med över 80 år på nacken är en av Stockholms och sannolikt även en av landets äldsta bevarade neonskyltar. (Garnet 2016).

Under en vecka över månadsskiftet augusti – september 1938 arrangerades ”Ljusveckan” i Stockholm under vilken ett flertal ljus- och belysningsinstallationer tändes upp i området i och runt Kungsträdgården och Norrström. Ljusveckan blev det mest uppmärksammade ljusevenemanget sedan Stockholmsutställningen och skulle enligt Ljuskulturs Ivar Folcker ses som ”ett försök att påvisa ljusets möjligheter att berika stadsbilden” (Garnet 2016, s. 134). Många byggnaders fasader belystes liksom träd, buskar och rabatter i parkerna. I pressen talade man om ”magisk aftonbelys-

Figur 9. En av Sveriges äldsta bevarade neonskyltar sitter på Kungsgatan 48 i Stockholm sedan år 1938.

ning”, ”sagoslott” och en ”diskret och artistisk välberäknad ljusfördelning på byggnader, träd och vatten”. Eller ”ljusbarberi” som Svenska Dagbladets inte lika entusiastiska recensent skrev. (Garnet 2016).

Bara en vecka efter Ljusveckan ägde den första mörklägningsövningen rum i Stockholm, och staden fick för första gången på flera årtionden åter igen uppleva den stora skillnaden på dag- och nattlivet. (Garnet 2016). Dagen efter övningen, den 9 september, skriver Dagens Nyheter under rubriken ”Bomb ur moln över månbelyst stad” om övningen som även inbegrep en stor strids-

flygövning. Underrubriken var ”Man ur huse: 100000-tals skådelystna på gatorna”. Längre ner i artikeln står följande om hur stockholmarna reagerade på övningarna: ...”Sex jaktplan trädde i deras ställe och utförde sitt anfall så skickligt att den väldiga publiken verkade mycket besviken. [...] Besvikelsen förbyttes emellertid snabbt nog i rena karnevalsstämningen och i åttadubbla led drogo människorna genom gatorna till sina 100-procentigt mörklägda biograf, restauranger eller hem”. (Dagens Nyheter 1938). Av detta kan man förstå att stadens invånare nu hade hunnit vänja sig vid det upplysta stadsmiljön och att det nu, bara knappa två årtionden efter debatten om optiskt oväsen ansågs spektakulärt med mörklägda gator.

Neonfakta 1930-talet

Funktionalismen satte sin prägel på neonskyltarnas utseende under 30-talet. Raka, enkla typsnitt med enbart versaler var vanliga i skyltarna medan andra symboler än bokstäver än så länge var ovanliga. Ett undantag från stramheten stod biograferna för då 30-talet var det decennium när biografbaldakinerna blev allt mer påkostade och neonpyntade.

I den allt ljusare stadsmiljön med allt fler skyltar behövdes nya knep för att dra till sig blicken från stadens invånare. Klockor med lysande neonvisare blev en lösning. Långsamt roterande skyltar blev en annan. (Eriksson 1997).

2.1.5. 1940-talet - De ljusa krigsåren

Till skillnad från övriga Europa blev Sverige inte mörklägt under krigsåren förutom under ett antal mörklägningsövningar och länsvisa kortare mörklägningar under vinterkriget. Det förekom dock periodvis förbud mot ljusreklam och annan belysning men inte beroende på rädsla för flyganfall utan för att det rädde brist på elektricitet på grund av bränslebrist till elverken. Istället blev krigsåren den tid under vilken några av landets största och mest påkostade neonskyltar tändes. Den 2 oktober 1939, bara en månad efter Tysklands angrepp mot Polen som blev startpunkten för andra världskriget, tändes till exempel en ny stor neonskylt högst upp på telefontornet, Stockholms högsta punkt. Som en ljusfyr mitt i hjärtat av Stockholm lyste NK:s logga i grön neon på ena sidan av den roterande skylten medan den andra sidan hade en klocka med urtavla och visare i röd neon. Stockholms elverk konstaterade i en jubileumsbok 1942 att Sverige var ett av få länder i Europa där ljuset kunde betraktas som en vän och inte en förrädare som vägleder fienden. (Garnet 2016).

Neonfakta 1940-talet

Under 1940-talet började symboler som komplement till texterna bli vanliga i de mer påkostade skyltarna, till exempel kaffekannor, pennor och glödlampor. Typsnitten blev lite rundare och mjukare och började närma sig den skrivstil som skulle komma att bli vanlig under nästa decennium. Fortfarande var det större butiker och verksamheter som hade råd med och satsade på neon. Två stora exempel på neonanläggningar från 1940-talet är de båda hörnmonterade neontermometrar som med tre års mellanrum sattes upp i Stockholm 1943 respektive Göteborg 1946. Den i Stockholm tillhörde Aftonbladet medan den i Göteborg, som var världens största, tillhörde Ströms herrekipering. Båda termometrarna visade temperaturen genom att neonrörsspiraler som imiterade kvicksilvret i en termometer tändes och släcktes grad för grad. (Eriksson 1997)

Åsikter fanns även om att mörkläggningar kunde påverka befolkningen negativt och bryta ner motståndsvilja och försvarsanda vilket användes som ett argument att hålla belysningen tänd i landet. (Eriksson 1997).

Under kriget kunde det stundtals vara brist på både material och glasblåsare till neonskyltstillverkningen. Den största neongastillverkaren var till exempel Rjukananläggningen i Norge som ockuperades av Tyskland för att framställa tungt vatten. Trots att neonskyltsförsäljningen av olika anledningar dämpades under krigsåren sålde firman ”Roos Skyltreklam” ändå 1.500 skyltar mellan 1940 och 1945, främst till mindre städer i norra Sverige som nu fick sina första neonskyltar. Roos skyltreklam utnyttjade till och med elbristen och gjorde den till ett försäljningsargument. I en annons från företaget från 1940 kan man läsa:

”I dessa kolbristens tider är det vars och ens plikt att förståndigt minska på den elektriska strömmen; då är det för affärsmannen klokt att byta ut den gamla skylten mot en effektiv sådan – en neonskylt. Denna ökar skyltens effekt oerhört och i strömförbrukning är den omkring 75 % billigare än en vanlig ljusskylt” (Eriksson 1997, s. 63).

”Den gamla skylten” var troligtvis en elektrifierad äldre smidesskylt eller en från väggen utstående glasskyltlåda med målade glas som lystes upp från insidan av glödlampor. Denna skylttyp stod sig som ett alternativ till neonskyltarna för mindre verksamheter ända tills skyltar med självhäftande plast gjorde entré på 1970-talet. (Eriksson 1997).

I slutet av 1940-talet var det 25 år sedan den första neonskylten tändes i Sverige. Tidningen

Figur 10. Norrmalmstorg och Citypalatset 1955. På hörnet ovanför spårvagnen sitter Aftonbladets neontermometer från 1943. På en pelare ovanför hustaket till vänster i bild sitter den roterande NK-klockan i neon. Den monterades först på telefontornet 1939 men togs ner 1952 när telefontornet skulle rivas. 1953 var det nya tornet på NK-varuhusets tak klart och klockan monterades på sin nuvarande plats. Foto från DigitaltMuseum. Bilden är beskuren.

Ljuskultur uppmärksammade detta jubileum med en artikel skriven av ingenjör Per Elis Gundberg i nummer 4 från 1949. I artikeln uppskattar Gundberg att det totala antalet levererade skyltar under de tjugofem åren borde vara 20 000 stycken eller ungefär 40 mil neonrör. Han nämner även en inventering av Stockholms neonskyltar som 1947 fastställde antalet skyltar i staden till 2 500 stycken. Två år senare uppskattar Gundberg antalet skyltar till 3 000 stycken.

Gundberg kommenterar neonrörens utveckling med att de nu inte bara används till reklamändamål utan också många andra skiftande användningsområden där belysning för allmänna och speciella ändamål behövs, till exempel hindermarkeringar vid flygplatser, belysning vid ögon- och öronundersökningar och varningsljus vid vägarbeten. Han pekar på fördelen med neonrörens möjlighet att formas till dekorativa belysningsanläggningar och menar att den låga energiförbrukningen och långa livslängden gör neonröret till en god investering. (Gundberg 1949).

Mot slutet av 1940-talet hade försäljningen av neonskyltar ökat ordentligt och flera tidningar ordnade tävlingar där de läsare som kände igen och kunde placera de av tidningen avbildade skyltarna, både nya och gamla, kunde vinna fina prispengar. Den allt ljusare utomhusmiljön i städerna gjorde att ”mysbelysning” började införas på restaurangerna som fram tills nu hade haft full belysning kvällstid. (Eriksson 1997).

2.1.6. 1950-talet - Neonskyltarnas storhetstid

Neonskyltarnas storhetstid kom att bli 1950-talet. Under detta årtionde ökade antalet neonskyltar stort och fanns nu i alla landets städer. 1951 fanns 200 neonskyltar i Eskilstuna. Till 1959 hade antalet ökat till 900. Troligtvis ökade antalet skyltar på samma sätt i övriga landet. Uppskattningsvis tillverkades 5000 skyltar eller 10 mil neonrör om året under decenniets sista år.

I Sverige rådde framåtanda och optimism efter kriget och neonskyltarna var en del i uttrycket av denna framtidstro. Att beställa en neonskylt var fortfarande minst fyra gånger dyrare än en glas skyltlåda med glödlampsbelysning. En neonskylt var med andra ord en stor investering som tog lång tid att räkna hem och inget man beställde om man var osäker på företagets framtid. (Eriksson 1997).

Inflyttningen till städerna var stor under denna tid och runt om landets städer byggdes nya förorter med egna centrum. Många av dessa förorter hade ofta en enhetlig skyltning med neon vilket ansågs vara snyggt, modernt och funktionellt. Ett exempel på en sådan förort är Hökarängen i Stockholm vars bilfria centrumgata med flera butiker och verksamheter kan vara exempel på en av Sveriges första gågator. Ett annat större exempel är Vällingby vars centrum när det invigdes 1954 var fullt av neonskyltar i samma stil. En av centrumbyggnaderna kröntes dessutom av ett stort lysande roterande ”V” i röd neon. (Eriksson 1997).

I de större städerna satt stora reklamskyltar på fasaderna vid några av de mest centrala gatorna och torgen där de sågs av flest människor. Stureplan var Sveriges neontätaste plats, men även Kungsgatan, Slussen och Norrmalmstorg hade flera stora reklamskyltar i Stockholm. I Göteborg var det Östra Hamngatan som hade motsvarande roll. Jämfört med 1950-talet är dagens gatumiljö på dessa platser mörk och färglös. (Eriksson 1997). Jämför till exempel figur 1 och 2.

Även om färg- och formrikedomen inom neonbranschen var på sin höjdpunkt och ljuset från skyltarna helt accepterats som ”stadens ljus” fanns det många som tyckte att neonkonstnärernas skaparglädje och kreativitet behövde släppas fri från onödig byråkrati i form av byggnadsnämnder, skönhetsråd, stadsantikvarier och luftfartsstyrelsen. Stadskärnorna skulle få sprudla och explodera av skaparkraft i ännu större utsträckning än de redan gjorde. Man ville ha fler stora och rörliga skyltar. Samtidigt är den noggranna kontrollen av skyltarna, dess placering och anpassning till

omgivningen, samt att de skulle se så bra ut som möjligt även i dagsljus något som är typiskt för de svenska neonskyltarna. (Eriksson 1997). Tack vare den hårda byråkratin finns runt om i landets kommunarkiv nästan varenda neonskylt som någon gång satts upp avbildad på en bygglovsritning, något en neonskyltshistoriker är väldigt tacksam över idag...

1950-talet blev också det decennium under vilket materialet som skulle komma att ersätta neonet som huvudprodukt inom skylt- och reklammarknaden lanserades. Akrylplastskyltar började säljas 1952 och kom att revolutionera branschen även om det skulle dröja ytterligare flera år innan plastskyltens storhetstid. Ett av de företag som var tidiga med det nya materialet var Roos Neon som till plastskyltens fördel menade att plastskyltarna var snöbollssäkra och lika eleganta på dagen som på natten (Eriksson 1997). Av detta får man gissa att snöbollar kunde stå neonskyltsägare dyrt och att neonskyltarnas synlighet i dagsljus ändå inte ansågs vara lika bra som i mörker.

Mot slutet av 1950-talet började neonskyltar kombinerade med akrylplast dyka upp. Ett bevarat exempel är Tuloskylten på Kungsholmen i Stockholm. Texten är i neon medan Tulo-tabletterna som tänds en efter en är i akrylplast. Bakom plasten var det fortfarande ofta neonrör som stod för ljuskällan, men plasten möjliggjorde att skapa lysande ytor på ett sätt som inte kunde göras med synliga neonrör (Eriksson 1997).

Neonfakta 1950-talet

1950-talets skyltar var ofta utformade i runda och mjuka typsnitt, ofta i kursiv skrivstil. Det var inte ovanligt att ägarens namnteckning låg till grund för skyltens utformning. För de mindre butikerna blev enklare skyltar med blockbokstäver som fritt kunde kombineras och bilda ord som "KIOSK", "FÄRG" eller "LIVS" vanliga. Den stora efterfrågan gjorde att ett behov av standardisering uppstod och samma ritningar användes ofta till flera skyltar. Under 1950-talet blev det också allt vanligare med logotyper och varumärken och flera företag serietillverkade skyltar med logotyper som sattes upp hos återförsäljare runt om i landet som en del av sin marknadsföring. Neonskyltarna samverkade med annonser i tidningar och bioreklam på ett sätt som inte gjorts tidigare. (Eriksson 1997).

Figur 11. Hökarängen Centrum 1953.

En bil har kört in på det som är känt som en av Sveriges första gågator. Ovanför butikerna sitter neonskyltar med skyltar i både skrivstil och blockbokstäver i versaler. Foto från DigitaltMuseum.

2.1.7. 1960-talet - Skyltarna går under med sina byggnader

Skyltar med synliga neonrör fortsatte att vara den vanligaste skylttypen även under 1960-talet. Ändå minskade antalet neonskyltar vilket berodde på den stora omvandlings- och rivningsvåg av stadskärnorna som gick över landet. I takt med att byggnader revs försvann många neonskyltar även om de kanske bara var 10 år gamla och hade kunnat lysa många år till.

24 januari 1964 lanserades över en natt 9000 exemplar av ICA-skylden runt om i landet när ett stort antal privatägda butiker gick ihop och bildade ICA-handlarna. Skylten, som är sig lik än idag även om ljuskällan sannolikt är en annan, bestod av neonrör med ett hölje av akrylplast. Detta blev första exemplet på en företeelse som är vanlig idag när omprofileringar av rikstäckande kedjor sker över hela landet med skyltar som skall se likadana ut överallt oavsett om de passar in i miljön eller inte. (Eriksson 1997). Ett nutida exempel är SF-bio som håller på att omprofileras till Filmstaden. Många gamla bioneonskyltar plockas just nu ner och ersätts med nya plastskyltar med ny logotype och nytt namn.

Neonfakta 1960-talet

1960-talets skyltstilar blev kantigare precis som tidens arkitektur. Användes skrivstil var den spretigare än under 1950-talet. Vanligast var kanske raka versala blockbokstäver. Användandet av etikettskyltar ökade. Istället för ett efternamn följt av konditori blev det bara "konditori" även i de större skyltarna. (Eriksson 1997).

Figur 12, och 13, blomsteraffäen på Mariaplan i Göteborg. Den lilla bilden är bygglovsritningen som blev godkänd av Göteborgs byggnadsnämnd 18 juni 1963. Nedre bilden är tagen nästan på dagen 56 år senare. En representativ 60-talsskylt i full blom!

2.1.8. 1970-talet - Plastens årtionde

Under 1970-talet regerade plasten skyltmarkanden med nya former och uttryck. Även om neonets marknadsandel var 20 procent av skyltillverkningen var rören där de användes oftast täckta av plast eller plåt. Skyltar med synligt neon uppfattades som gammalmodiga. Det som efterfrågades var istället väldiga lysande skyltväggar av plast, ofta belysta inifrån av vanliga lysrör. Typsnitten på dessa skyltar var ofta runda eller kantiga med konvexa sidor och fick gärna svälla ut åt alla håll. Så kallade fantasitypsnitt.

Befintliga neonskyltar fortsatte att monteras ner i takt med samhällets förändringar. Förutom omgestaltningen av städernas centrum som fortfarande pågick skedde förändringar även inom andra delar av samhället som gjorde att neonskyltarna minskade i antal. Pizzerior och hamburgerkedjor spreds över landet och övriga restauranger och konditorier minskade i antal. Även många biografers lades ner och med dem försvann många klassiska neonskyltar.

Energikrisen gjorde att ljusreklam var förbjudet under ett antal månader 1974. En annan stötesten för reklambranschen var att reklam av många under denna tid ansågs som något fult som debatterades flitigt i samhällsdebatten. Många klassiska skylt- och reklamföretag lades ner under 1970-talet. (Eriksson 1997).

2.1.9. 1980-talet – Neonfärger på modet

1980-talet började med att neonskyltar med synliga rör fick en ny marknad som invändig skyltning i butiker och restauranger, på diskotek och som dekor i till exempel TV-program för unga. Neonfärger var på modet. Utvändigt visade det sig att plastskyltväggarna med lysrör inte var så underhållsfria som man hade trott och neonrör började återigen användas i större utsträckning som belysningskälla bakom akrylplast. Nedläggningarna av biografers hade minskat efter 70-talet men med videobandspelarens introduktion i hemmen tog nedläggningarna åter fart under slutet av 1980-talet och ytterligare många klassiska biografskyltar försvann. (Eriksson 1997).

2.1.10. 1990-talet – Liten comeback

På 1990-talet blev det comeback även för den utvändiga neonskylten med synliga rör. Främst var det större företag som började satsa på tekniken igen, till exempel OnOff och B & W. I Falkenberg nekades dock de senare att skylta med neon då det från kommunens håll ansågs att neonrören var ”främmande och olämpliga med hänsyn till stadsbilden”. Tillslut hamnade ärendet i Regeringsrätten och B & W fick sätta upp sin neonskylt (Eriksson 1997).

Neonrör monterade i skyddande lådor av plexiglas dök upp första gången under 1990-talet. Man försökte också härma skrivstilarna i de gamla skyltarna från 1950-talet, men den personliga prägeln som de gamla skyltarna hade saknades ofta (Eriksson 1997).

2.2 NEONSKYLTENS HISTORIA UNDER 2000-TALET

I föregående kapitel framgick att neonskylten har varit en del av gaturummet under större delen av 1900-talet. Neontekniken var del i att förändra synen på, och användningen av, stadsrummet när mörkret fick maka på sig i början av 1900-talet. Neonljuset blev en del av den moderna stadens uttryck och nattliv. Stilmässigt har neonskyltarna förändrats i takt med tiden och arkitekturens modväxlingar. Detta syns kanske tydligast under årtiondena mellan 1930 och 1960 som får sägas vara neonskyltarnas storhetstid sett till användandet men också med dess kopplingar till samhällsutvecklingen, funktionalismen, folkhemmet och framväxten av förortsbebyggelse som ABC-städerna. Även om neontekniken fick en liten comeback under slutet av 1900-talet går det inte att jämföra med neonteknikens storhetsår under mitten av århundradet.

Under 2000-talets första två decennium har neonskyltsmarknaden på ett flertal sätt påverkats av att en teknik med lysdioder, så kallade LED-lampor, som efterliknar neonrören tagits fram. Genom att placera många LED-lampor i rad, 96 lampor per meter, under en matt plastprofil som efterliknar neonröret, fås ett utseende som kan vara mycket likt riktiga neonrör (Städje 2010). Olika tillverkare har olika namn och utformning på produkten. I detta arbete kallas tekniken för enkelhetens skull ”LED-neon” oavsett tillverkare och teknisk lösning. Mer om LED-neon och skillnader mot riktig neon presenteras i kapitel 2.5.6. nedan.

LED-neonets introduktion på marknaden har gjort att det allt oftare är LED-lampor som står för belysningen i ”neonskyltarna”. Detta beskrivs bland annat i Sveriges Radios program *Grunden till allt* som även tar upp bristen på neonglasblåsare som ett problem då det numera endast finns en enda aktiv sådan i hela landet (Grunden till allt 2019). Att LED-tekniken allt mer tar över skyltmarknaden blir också tydligt vid en genomgång av skylt- och reklamföretagens utbud. Ett exempel är företaget FocusNeo, tidigare Focus Neon, som på sin hemsida under rubriken ”fördelar med neonskyltar” skriver att de idag oftast ersätter neon med LED-teknik. Enligt företaget kan LED-neonet ge samma känsla som riktig neon men spara upp till 90 % av energiförbrukningen (FocusNeo 2019 B). Det framgår på en annan del av företagets hemsida att de även konverterar äldre neonskyltar till LED. Till exempel är neonrören i den roterande NK-klockan i Stockholm från 1939 utbytta mot LED-rör, liksom neonet i Åhlénsklockan ”Tidkulan” på hörnet av Götgatan och Ringvägen i Stockholm, första gången uppsatt 1942 (FocusNeo 2019 A). LED-tekniken används alltså idag både i äldre kulturhistoriskt intressanta skyltar liksom i nytillverkade skyltar.

Figur 14. Åhléns tidkula, september 2017. Tidkulan sattes upp första gången 1942, då med neon som belysningskälla. På bilden har den just konverterats till LED-neon. Fotograf: Mattias Ek. Bilden är något beskuren. Fotot är hämtat från Wikimedia. Se länk i figurförteckningen.

Nyproduktionen av neonskyltar under 2000-talet har även den förändrats. Företaget Nordiska Neon & Diod AB i Västerås är idag den enda svenska tillverkaren av neonskyltar. De menar att en tydlig förändring de senaste åren är att skyltar med riktiga neonrör har bytt plats och flyttat inomhus. De neonskyltar som idag nyttillverkas i Västerås är vanligen inte stora fasadskyltar, även om det händer. Det vanliga är mindre invändiga skyltar. Typiska kunder är till exempel restauranger eller företag som vill ha sin logga i receptionen. Om en kund vill beställa en större utvändigt neonskylt som skall placeras i ett utsatt läge rekommenderar Nordiska Neon & Diod i regel en neonliknande LED-skylt istället för riktig neon eftersom LED-rören inte är lika känsliga för temperaturskiftningar, fallande isklumpar, stenkastning och annat som en skylt kan utsättas för ("Informant 2").

2.2 NEONSKYLTTEN SOM KULTURARV

Att neontekniken under 2000-talets första decennium började bli allt mer ovanlig kan vara en förklaring till att neonskylten av allt fler började lyftas fram som ett kulturarv. Till exempel delade Stadsmuseet i Stockholm under åren 2011 till 2017 ut priset "Lysande skylt" för att uppmärksamma värdet av att bevara och vårda äldre lysande skyltar. Genom att hålla allmänna omröstningar för att utse årets vinnare uppmärksammade museet såväl allmänhet som företagare på skyltarnas kulturhistoriska värde. (Stadsmuseet 2019 A).

Ett annat exempel där ett museum lyft neonskylten som ett kulturarv är utställningen "Neon - Stadens ljus" på Tändsticksmuseet i Jönköping 2017 till 2018. I utställningskatalogen står att en förhoppning med utställningen var att stärka intresset för att bevara de äldre skyltar som fortfarande finns kvar samt att tiden nu är mogen att lyfta fram neonskylten som ett modernt kulturarv. Jönköping hade förr flera neonskyltstillverkare vilket gör att det finns starka kopplingar mellan stadens industrihistoria och neonskyltarnas tekniska utveckling. Det sista företaget, ITAB, lade dock ner sin neonskyltstillverkning i slutet av 2016 och jobbar idag enbart med LED-skyltar. Tack vare utställningen på Tändsticksmuseet kom ITAB dock att skänka sitt arkiv med ritningar och kopplingscheman till Jönköpings stadsarkiv (Åsgrim Berlin 2017).

Skyltföretaget FocusNeo presenterar på sin hemsida resultat från en undersökning de låtit företaget Novus göra om stockholmarnas inställning till ljusskyltar. Undersökningen visar att 7 av 10 stockholmare anser att klassiska ljusskyltar bör bevaras. Bland de svarande över 50 år är siffran för ett bevarande ännu högre (Lindberg 2016).

Att neonskyltar som försvinner saknas av många syns även i de nyhetsartiklar som dyker upp som sökträffar vid en sökning på till exempel "gamla neonskyltar", neonskyltar kulturarv" eller "neonskyltar bevarande" på Google. Bland sökträffarna finns ett flertal nyhetsartiklar och blogginlägg om skyltar som är på väg bort, som redan har försvunnit, eller som sparats i någons källare. I en del fall finns även artiklar om neonskyltar som kommit till användning någon annan stans. Sammantaget visar dessa artiklar på ett stort engagemang för neonskylten som företeelse och att neonskyltarna och den historia de ofta kan berätta om samhället är viktiga för många att bevara. (Google 2019 B). Även ett flertal instagramkonton och facebookgrupper finns som samlar människor med intresse för främst äldre neonskyltar, men även nyttillverkade. Exempel är instagramkontona @fredagsskylten och @retroskyltar samt facebookgruppen "neonskyltens vänner / friends of neon signs".

Ett annat exempel som visar på neonskyltens nyvunna status som kulturbärare är projektet "Hållbara Hökarängen". Bakgrunden till projektet var helt kort att Hökarängen, en 50-talsförort nära

Skogskyrkogården i Stockholm, i början av 2000-talet var nedgången. Staden ville få till en förändring och projektet med tre huvudfokus drog igång. Centrumutveckling, konstszatsningar och hållbarhetsinvesteringar skulle samverka för att få stadsdelen på fötter igen. Som en del av centrumutvecklingen togs ett skyltprogram fram av fastighetsägaren Stockholmskem. Skyltprogrammet har tagit fasta på att Hökarängen som uppfördes på 1950-talet, mitt under neonskyltarnas storhetstid, skall ha neonskyltar eller LED-neon ovanför stadsdelens verksamhetslokaler.

När projektet drog igång fanns fortfarande en del äldre neonskyltar kvar i stadsdelen, men många av dem stämde inte överens med verksamheten i lokalen. De hade bara blivit kvar för att de var dyra att ta ner och byta ut. För att råda bot på detta ingår numera skylten i lokalhyran, vilket även strömmen de förbrukar gör. När en ny verksamhet flyttar in sätter Stockholmskem upp en ny LED-neonskylt som, precis som i stadsdelens barndom, skyltar med verksamhetstyp, inte företagsnamnet. (Elfors 2015). I centrum lyser därför skyltar med budskap som ”Kosmetik”, ”Pizzabutik”, ”Tatuering” och ”Data” upp kvällsmörkret.

Nu kommer besökare till Hökarängen ”för att det är så jäkla fint med neonskyltarna” (Elfors 2015).

”Hållbara Hökarängen” är ett exempel på att både riktig neon och LED-neon i den breda allmänhetens ögon kan skapa en ”retro-känsla” och en atmosfär på samma sätt som övriga tidstypiska material och stilar kan göra. I det här fallet kompletterar neon eller neonlika skyltar i 50-talsdesign en i övrigt välbevarad 1950-talsstadsdel. Eftersom skyltarna byts ut och anpassas efter verksamheterna är det just den atmosfär som skapas av denna typ av skyltar som bevaras. Inte det fysiska objektet som skylten utgör.

Figur 15 - 20. Hökarängen centrum, juni 2019. Ett antal av de nya LED-neonskyltar som satts upp genom projektet Hållbara Hökarängen. Jämför med figur 11.

2.5. TEKNIKEN OCH HANTVERKET

Detta avsnitt bygger till största del på ett samtal med ”Informant 2”, Sveriges enda aktiva neonglasblåsare, anställd på Nordiska Neon & Diod i Västerås i hans verkstad den 5 maj 2019.

Informant 2 har arbetat på företaget sedan början av 1990-talet, först som allt-i-allo, för att sedan bli lärling i neonverkstaden. Sedan ITAB i Jönköping lade ner sin neontillverkning är han nu ensam i landet om att bemästra hantverket att blåsa neonrör. Han vill dock inte kalla sig ”den sista” neonglasblåsaren i landet, utan föredrar ”enda aktiva”. Han räknar med att han förr eller senare kommer få sällskap av fler.

2.5.1. Tekniken

Mycket enkelt förklarat består ett neonrör av ett gasfyllt glaströr med elektroder i ändarna som leder högspänning genom gasen. När gasen reagerar på spänningen uppstår ett ljussken. Ren neongas ger ett naturligt brandrött ljus, medan enbart argongas ger ett blått ljus. En sådan skylt känns igen på att rören är helt transparenta när den är släckt. För att få andra färger är det idag vanligt att använda en blandning av gaserna neon och argon tillsammans med en ytterst liten mängd kvicksilver och ett lyspulver som fästs på glaströrets insida. När strömmen leds genom gas- och kvicksilverblandningen reagerar kvicksilvret med lyspulvret och ett ljussken uppstår. Beroende på komponenterna i lyspulvret uppstår olika färger. Denna teknik kan också användas tillsammans med färgat glas för att förstärka kulören i glaset (Städje 2010). Denna teknik känns igen på att rören blir lite mjölkiga när de är släckta.

2.5.2. Tillverkningen

Från idé till färdig skylt är det flera steg.

Beställning: Ofta är det en skylt- eller reklamfirma ute i landet som tar emot en beställning från slutkunden och tar fram en ritning. På senare år har det dock blivit allt vanligare att även grafiska formgivare och arkitekter agerar mellanhand mot slutkunden. Nordiska Neon & Diod tar också emot beställningar direkt från slutkund och tar då också fram en ritning till skylten i samarbete med kunden.

Ritning: Ritningen är i skala 1:1, naturlig storlek, vilket krävs för att neonglasblåsaren skall kunna hålla rören över ritningen och kontrollera formen under arbetes gång. Det är inte ovanligt att ritningarna blir lite brända när glaset kommer för nära.

Glaströren: Levereras i raka längder på 1,5 meter, klara eller i olika färger, med standarddimensionerna 12, 15 eller 18 mm, det finns även 6, 8, 10, 20 och 22 mm men de är inte så vanliga.

Blåsning och bockning: Rören värms över en gaslåga på den punkt som skall bockas samtidigt som neonglasblåsaren med munnen blåser luft genom röret för att det inte skall sjunka ihop och täppas igen. Större bokstäver kan behöva göras i flera delar som sedan skarvas ihop. Detta görs i princip som när man svetsar.

Lyspulver: För att få andra färger än gasens naturliga hålls ett fosforbaserat lyspulver i flytande form genom det färdigformade glaströret. När överskottet tömts ur röret torkas det först med tryckluft tills det är så stabilt att det kan ”bakas”, det vill säga rören värms till cirka 400 grader så att all vätska i lyspulvret försvinner. Kvar på insidan av röret blir det rena lyspulvret.

Elektroder: Därefter sätts elektroderna fast i rörens ändar. Dessa levereras färdigmonterade i korta glasstumpar som svetsas fast i glaströrens ändar på samma sätt som när man skarvar rören.

Fylla rören: Bokstäverna monteras sedan i en pumpugn genom att elektrodernas ytterändar svetsas fast i pumpugnens glaströr. Innan rören kan fyllas med gas och kvicksilver behöver de tömmas helt

så att vakuum uppstår. Bäst vakuum blir det om rören värms till 400 grader eller strax över för att få ut så mycket fukt som möjligt ur rören. När rören svalnat, fortfarande monterade i pumpugnen, pumpas gas och kvicksilver in i rören genom ett slutet system. Därefter bränns rören loss från ugnen.

Prov och inbränning: Sista steget innan leverans till kunden är att prova att röret lyser som det skall och sedan bränna in röret. Inbränningen sker med en något högre spänning än röret har under normal användning för att fördela kvicksilvret jämt genom skylten och bli av med eventuella orenheter.

Montering: Skylten är nu färdig för montering hos kunden. Till den färdiga skylten behövs också transformatorer anpassade till den mängd rör den aktuella skylten har, ett blinkverk om tanken är att skylten skall tändas och släckas, samt en bakgrund, traditionellt ofta plåtbokstäver formade i samma stil som neonrören för att skylten skall synas bra och se snygg ut även i dagsljus.

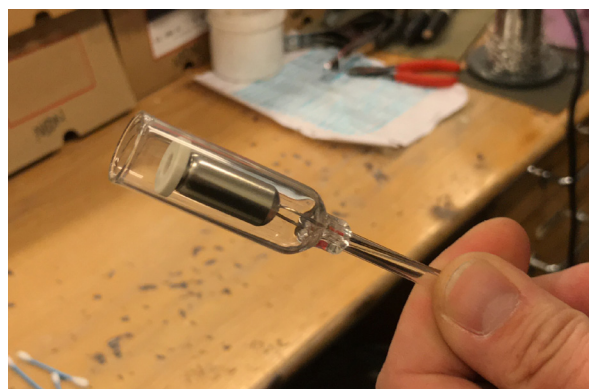
Bilder från besök hos Nordiska Neon & Diod den 5 maj 2019.

Figur 21. Del av neonverkstaden.

Figur 22. Mitten t.v. färdigbockade neonrör i väntan på skarvning och elektrodmontering. Notera den brända ritningen.

Figur 23, mitten t.h. Elektroden levereras monterade i glasstumpar som sedan skarvas ihop med rören.

*Figur 24, nere t.v. gult K monterat i pumpugnen
Figur 25, nere t.h. ny invändig hamburgerskylt.*

2.5.3. Att lära sig hantverket

Hantverket att forma neonrör till bokstäver tar ungefär tio år att lära sig. Det finns inga utbildningar att gå, enda sättet att lära sig är att gå som lärling hos någon som kan. Enligt ”Informant 2” kan det ta ett år bara att lära sig att göra en nittiograders vinkel perfekt varje gång man försöker. Det finns många moment att lära sig och trösklarna är höga innan allt sitter. En hel del glasrör går åt under tiden. Ett första steg är att lära sig basmomenten. När dessa sitter hyfsat är nästa steg att börja göra service på äldre skyltar. Att göra helt nya skyltar är ett av de senare stegen under lärlingstiden. ”Informant 2” har haft flera lärlingar varav en var aktiv som neonglasblåsare under flera år.

2.5.4. Yrkets framtid

”Informant 2” är inte orolig för yrkets framtid som sådant. Han menar att företaget har mer att göra än de riktigt hinner med och att de egentligen skulle behöva vara två neonglasblåsare på företaget. Han menar att intresset och efterfrågan på neonskyltar alltid har gått upp och ner. LED-tekniken ser han mer som ett komplement till riktigt neon i utvändiga skyltar som är utsatta för temperaturväxlingar, isbildning, vind och annat som kan spräcka ett glasrör.

2.5.5. Underhåll

Sett över ett år tror ”Informant 2” att reparation av befintliga skyltar står för något mer av arbetet än nyproduktion av skyltar även om det går lite i vågor. Det vanligaste underhållsuppdraget är att ett rör har spruckit och behöver ersättas av ett nytt. Det som oftast har hänt när en bokstav slocknat i en skylt är att röret spruckit på grund av rörelser orsakade av värmväxlingar. På äldre skyltar kan det också handla om att det blivit överslag i elektroniken, till exempel på grund av att gammalt kablage leder över ström i plåten. En skylt vars neonrör lyser väldigt svagt behöver nya elektroder, men själva glasbokstäverna går att återanvända.

Det händer att företaget då och då får in riktigt gamla skyltar för helrenovering även om det inte är ett vanligt uppdrag. Förutom att reparera eventuellt trasiga rör är det då vanligt att även transformatorer och kablage byts samt att de bakomliggande plåtbokstäverna rostsaneras, fräschas upp och målas.

2.5.6. LED-neon jämfört med riktig neon

Apropå konverteringar och bevarande av neonskyltar menar ”Informant 2” att en konvertering av en äldre neonskylt till LED-neon är att göra om skylten till en helt annan produkt. Är det viktiga att bevara skylten är det ett betydligt mindre ingrepp att byta ett trasigt neonrör till ett nytt neonrör i samma form jämfört med att bygga om skylten till LED-neon.

En avgörande skillnad mellan LED-neon och riktiga neonrör är att LED-neonet har en baksida som inte lyser medan neonrören lyser runt om. Det går med andra ord inte att göra en LED-neonskylt som lyser dubbelsidigt eller helt härma utseendet på de neonskyltar där rören är monterade en bit framför bakgrunden. Det finns inte heller lika många dimensioner på LED-neonrören som på den äkta varan.

Att neonskyltar finns som lyst utan underhåll mellan 15 och upp till 25 år finns flera exempel på. Är rören hela går det dessutom att byta elektroderna och fylla på ny gas för att få skylten att lysa igen. LED-neon är fortfarande en relativt ny produkt varför det är svårt att uttala sig om dess generella livslängd. ”Informant 2” känner till fall där enstaka delar av en LED-skylt behövt bytas. Klart är att LED-neonskyltar klarar yttre påverkan som temperaturskiftningar och fallande föremål bättre än neonskyltarnas glasrör och därmed inte har samma underhållsbehov orsakade av fysiska skador.

Strömförbrukningen är en annan skillnad. Ett standardlångt neonrör drar ungefär 45 watt, medan motsvarande LED-neon drar 6,5 till 11 watt beroende på färg.

I äldre tidningsartiklar kan man läsa att neonskyltarna för en tid var hotade av nya EU-regler gällande för belysning med kvicksilver. Detta hot är avvärjt i och med att skyltbranschen ansvarar för att destruera gamla skyltar på ett sådant sätt att kvicksilvret tas tillvara. Här har Sverige legat i framkant och är en förebild för branschen i andra länder som just nu jobbar med att ta fram rutiner för att på ett säkert sätt kunna ta hand om uttjänta neonrör. (Informant 2).

Figur 26. Baksidan av en LED-neonskylt på Nordiska Neon & Diod i Västerås.

På denna bild syns att LED-neonröret har en baksida och inte kan lysa i alla riktningar som riktiga neonrör.

Figur 27. Ica Effkå på Kungsladugårdsgatan i Göteborg har en LED-neonskylt som efterhärmar en klassisk riktig neonskylt från 1940-50-talet.

Jämför man med bilden nedan syns ändå tydligt att det är en LED-skylt eftersom LED-rören slutar tvärt där neonrören antingen skulle böjts in i ett hål i plåtbokstäverna för att dölja ändarna med elektroderna eller vikts/böjts i en ny riktning.

Med detta exempel blir det tydligt att materialets egenskaper ligger till grund för en form och ett uttryck som är svår att helt härma med ett annat material.

Figur 28. Landéns elektriska, Kungsladugårdsgatan i Göteborg.

”a:et” i denna skylt är gjort med ett enda rör genom att röret är vikt och böjt i överkant så att röret kan ta en ny riktning. Likaså sitter é:et ihop med sin appostrof. Med LED-neon blir det istället en skarv och flera småbitar eftersom det inte går att böja och korsad dem på det sätt som görs med glasrören. Hade Effkå-skylden varit gjord i riktig neon hade bokstäverna sannolikt sett annorlunda ut i och med färre skarvar och en annan dragning av rören.

3. Kulturmiljövårdens lagstiftning

En av frågeställningarna i denna uppsats riktar in sig på att undersöka om det är möjligt att med stöd i lagen skydda och bevara den typ av kulturarv som neonskyltar är exempel på. Det vill säga ett objekt som vanligtvis är monterat på en byggnad efter dess uppförande med en funktion som ofta är kopplat till ett företag eller verksamhet som för stunden finns i eller kring byggnaden.

För att göra frågan tydligare kan det vara en idé att vända på den och istället fråga; ”vad finns det för problem med att skydda neonskyltar?”. De två lagar som främst skyddar det byggda kulturarvet är Kulturmiljölagen (SFS 1988:950) och Plan- och bygglagen (SFS 2010:900). I dessa båda lagar finns regler för skydd av ”områden”, ”bebyggelse” och ”byggnader” vilket gör att en del i problematiken med att skydda neonskyltar är frågan om en neonskylt kan räknas som en del av en byggnad eller inte. Den lag som definierar vad som kan räknas som en byggnad, eller del av byggnad, är Jordabalken (SFS 1970:994), men även i denna är begreppen vida och behöver tolkas.

Nedan följer en kort redogörelse för det innehåll i de tre lagarna Kulturmiljölagen (SFS 1988:950), Plan- och bygglagen (SFS 2010:900) samt Jordabalken (SFS 1970:994) som är relevant för att förstå förutsättningarna för skydd av kulturvärden och problematiken med att skydda den typ av kulturarv som en neonskylt kan räknas till. Även Miljöbalken (SFS 1998:808) behandlas nedan då denna har kopplingar till både Kulturmiljölagen och Plan- och bygglagen samt reglerar det som kallas ”riksintresse för kulturmiljövärden”.

Efter redogörelsen för de olika lagarna följer en granskning av ärenden där neonskyltar skyddats enligt en eller flera av dessa lagar för att visa hur lagstiftningen tillämpats i olika fall och också hur starkt skyddet visat sig vara.

3.1 MILJÖBALKEN

Miljöbalken innehåller i första hand regler för hur naturen skall skyddas samtidigt som den reglerar hur människan på ett ansvarfullt sätt får bruka, förvalta och förändra den (Hermerén & Orrje 2014). Första meningen i 1 § miljöbalken (SFS 1998:808) lyder; ”Bestämmelserna i denna balk syftar till att främja en hållbar utveckling som innebär att nuvarande och kommande generationer tillförsäkras en hälsosam och god miljö”. Miljöbalken har ett brett miljöbegrepp och ordet ”miljö” i lagtexten innefattar även kulturmiljön (Boverket 2014 A).

Miljöbalkens första sju kapitel går igenom tillämpningsområden, övergripande regler och bestämmelser för de områden där miljöbalken kan tillämpas (Hermerén & Orrje 2014). I tredje kapitlet finns den del av miljöbalken som kallas hushållningsbestämmelser. 3 kap. 1 § säger att användningen av mark- och vattenområden skall styras av det bäst lämpade behovet sett ur ”en från allmän synpunkt god hushållning” (SFS 1998:808).

För kulturmiljövården är 3 kap. 6 § viktig då här betonas att även fysisk miljö som bedöms ha höga natur- eller kulturmiljövården är ett allmänt intresse som ”skall så långt möjligt skyddas mot åtgärder som kan påtagligt skada natur- eller kulturmiljön”. Paragrafen avslutas med meningen; ”områden som är av riksintresse för naturvärden, kulturmiljövården eller friluftslivet skall skyddas mot åtgärder som avses i första stycket” (SFS 1998:808). I och med detta är kommunerna skyldiga att i sina översiktsplaner redovisa hur de skall tillgodose kulturmiljön i sin fysiska planering och i dessa särskilt redovisa riksintressen (Boverket 2014 B).

3.1.1. Riksintressen

Ett riksintresse för kulturmiljövården är ett område som i ett regionalt eller lokalt sammanhang representerar en viktig historisk samhällsprocess. Landets riksintressen skall tillsammans ge en samlad bild av Sveriges historia, både modern som äldre, regionalt som nationellt, och visa på utvecklingssteg inom hur vi människor använt och satt vår prägel på landskap och platser (Boverket 2014 C). Ett riksintresseområde tas fram i samarbete mellan Riksantikvarieämbetet och berörd kommun. Ett riksintresse får inte skadas påtagligt och att så inte sker övervakas av Länsstyrelsen (Hermerén & Orrje 2014). Kommunerna skall i en översiktsplan dels redovisa vilka riksintressen som finns i deras område samt hur de bedömer att riksintresset skall tillgodoses när beslut om användande av mark- och vattenområden skall tas (Boverket 2014 D). Riksantikvarieämbetet skall till varje riksintresse författa en riksintressebeskrivning som beskriver de värden inom det utpekade området som ”inte får påtagligt skadas” för att områdets unika uttryck skall bevaras (Boverket 2014 C). Att ett område utsetts till riksintresse för kulturmiljövården innebär inte att enskilda objekt i detta område har ett tydligt skydd, skyddet är kopplat till området som helhet (Hermerén & Orrje 2014). Idag finns cirka 1650 områden av riksintresse för kulturmiljövården (Boverket 2014 C).

3.2. JORDABALKEN

I Jordabalken (SFS 1970:994) finns regler om fastighetsrätt och vad som räknas som en del av fastighet och byggnad (Hermerén & Orrje 2014). I 2 kap. 1 § anges vad som tillhör en fastighet; ”Till en fastighet hör byggnader, ledningar, stängsel och andra anläggningar som har anbragts inom fastigheten för stadigvarande bruk, ...”. I 2 kap 2 § preciseras vad som kan vara en del av en byggnad; ”Till byggnad hör fast inredning och annat varmed byggnaden blivit försedd, om det är ägnat till stadigvarande bruk för byggnaden eller del av denna, ...” (SFS 1970:994).

Om en neonskylt kan ses som ”annan anläggning” eller ”fast inredning” enligt lagens begrepp blir en tolkningsfråga.

3.2. KULTURMILJÖLAGEN

Med stöd av Kulturmiljölagen skyddas bland annat fornminnen, byggnadsminnen och kyrkliga kulturminnen. I lagens 1 § (SFS 1988:950) slås fast att ”Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda kulturmiljön”. Vidare preciserar lagtexten att ansvaret för att kulturmiljön skyddas och bevaras delas av både myndigheter och enskilda. Beslut enligt kulturmiljölagen fattas av Länsstyrelsen som också ansvarar för att värdefull kulturmiljö visas hänsyn i samhällsplanering och landskapsförvaltning. Riksantikvarieämbetet är den myndighet som har överinseende över respektive länsstyrelses kulturmiljöarbete (Boverket 2014 E).

3.3.1. Byggnadsminnen

För att neonskyltar skall kunna skyddas med stöd av Kulturmiljölagen behöver de vara en del av ett byggnadsminne. Vad som kan bli aktuellt för att utgöra ett byggnadsminne beskrivs i 3 kap. (SFS 1988:950). Första stycket i 3kap. 1 § lyder; ”En byggnad som har ett synnerligen högt kulturhistoriskt värde eller som ingår i ett bebyggelseområde med ett synnerligen högt kulturhistoriskt värde får förklaras för byggnadsminne av länsstyrelsen. Bestämmelserna om byggnadsminnen enligt detta kapitel får också tillämpas på parker, trädgårdar eller andra anläggningar”. (Boverket 2014 E). Med andra ord är ”ett synnerligen högt kulturhistoriskt värde” nyckeln till att ett beslut om byggnadsminnesförklaring kan bli aktuellt.

I 3 kap. 2 § står att Länsstyrelsen i ett beslut om byggnadsminne skall formulera skyddsbestämmelser som tydligt anger vad som inte får ändras på byggnaden och hur den skall underhållas för att bibehålla sitt kulturhistoriska värde. Även ett område runt byggnaden kan skyddas om det krävs för att ”utseende och karaktär inte förvanskas” (Riksantikvarieämbetet 2013 A). Det är alltså med skyddsbestämmelserna som Länsstyrelsen styr hur skyddet i det enskilda fallet skall utformas och samtidigt instruerar hur byggnaden skall underhållas och vårdas för att dess värde skall bibehållas. Beslutet om byggnadsminne skall vara tydligt motiverat med tydliga kopplingar mellan motiveringen och skyddsbestämmelserna. Det skall i framtiden vara möjligt att utifrån beslutet bedöma om och hur ändringar kan tillåtas utan att inverka på det kulturhistoriska värdet. Samtidigt får skyddet inte vara mer omfattande än vad som behövs för att värdet skall bevaras. (Riksantikvarieämbetet 2013 A).

I sin vägledning för tillämpning av Kulturmiljölagen anger Riksantikvarieämbetet att det inte finns någon exakt definition av lagens ”byggnad” och att begreppet därför skall tolkas i vid bemärkelse och även gälla sådant som en brygga eller bro. Enligt vägledningen skall även betydelsen av lagens ”annan anläggning” tolkas i vid bemärkelse. Exempelen som ges är bland annat broar (igen), olika slags industrier eller järnvägar. (Riksantikvarieämbetet 2014 A). Med andra ord borde en neonskylt monterad på en ställning på en fastighets mark kunna räknas både som en byggnad eller annan anläggning.

Vad som kan räknas som en del av en byggnad och kan bli en del av ett byggnadsminne preciseras i Riksantikvarieämbetets vägledning för 3 kap. 2-3 § §. I kapitlet om fast inredning hänvisar Riksantikvarieämbetet till Jordabalkens definition av vad som kan sägas vara en del av en byggnad och menar att det måste finnas ett fysiskt samband mellan inredningen och byggnaden oavsett om den finns i eller utanpå byggnaden. Som exempel anger Riksantikvarieämbetet att dörrar, eldstäder eller hyllor i en butikslokal enligt denna tolkning kan omfattas av skyddsbestämmelser (Riksantikvarieämbetet 2013 A). En neonskylt eller liknande som är fast monterad på en byggnad bör vara detsamma som ”fast inredning” enligt Riksantikvarieämbetets tolkning av lagen.

En annan aspekt som påverkar om en inredningsdel kan omfattas av en skyddsbestämmelse är om det är olika ägare till inredningen och byggnaden. Är det inte samma ägare räknas inte inredningen som en del av byggnaden och kan inte omfattas av skydd. (Riksantikvarieämbetet 2013 A). Då det inte är helt ovanligt att neonskyltar ägs av en verksamhet som hyr lokaler i en byggnad som ägs av någon annan kan detta ha konsekvensen att skylten inte går att skydda även om byggnaden i övrigt förklaras som byggnadsminne.

Med skyddsbestämmelser är det även möjligt att precisera hur en byggnad eller anläggning skall skötas för att utseende och tekniska egenskaper skall bevaras. (Riksantikvarieämbetet 2013 A) Om objektet som skall skyddas är en neonskylt borde det med andra ord vara möjligt att i en skyddsbestämmelse ange att skylten skall underhållas med befintlig teknik, neonrör av glas, om tekniken och dess uttryck anses vara en del av det kulturhistoriska värdet som är grund för byggnadsminnesförklaringen. Likaså måste skyltens samlade värde bedömas vara en del av det synnerligen höga kulturhistoriska värdet som utgör grund för byggnadsminnesmärkningen för att överhuvudtaget kunna bli en del av byggnadsminnesmärkningen.

I 3 kap. 4 § (SFS 1988:950) står att vem som helst kan väcka frågan om att en byggnad borde förklaras som byggnadsminne genom att skicka en ansökan till Länsstyrelsen. Länsstyrelsen kan även ta initiativet själva.

3.4. PLAN- OCH BYGGLAGEN

Plan- och bygglagen (SFS 2010:900) är en omfattande lag som i 16 kapitel med totalt 431 paragrafer samlar stora delar av den lagstiftning som reglerar kommunernas och statens roll i den fysiska planeringens alla nivåer (Nyström & Tonell 2012). I portalparagrafen står att lagen skall verka för ett samhälle med goda sociala och jämlika levnadsförhållanden samt en långsiktigt hållbar livsmiljö både för dagens och kommande generationers medborgare (Boverket 2014 F).

En del i att skapa en långsiktigt hållbar livsmiljö är att skydda kulturvärden så att de bevaras för framtiden. Att det är ett allmänt ansvar att skydda kulturmiljön slås fast av Miljöbalken och dess hushållningsbestämmelser (Boverket 2014 F). Nedan listas fyra paragrafer i Plan- och bygglagen som är av särskild betydelse för skyddet av kulturmiljön.

2 kap. 6 § - Hänsynskrav

Här slås fast att vid planläggning skall hänsyn tas till stads- och landskapsbilden samt en plats natur- och kulturvärden. I denna paragraf står även att ett bebyggelseområdes särskilda historiska, kulturhistoriska, miljömässiga och konstnärliga värden skall skyddas liksom att dess befintliga karaktärsdrag skall respekteras och tas tillvara (Boverket 2014 F).

8 kap. 13 § - Förvanskningsförbud

En byggnad som anses vara särskilt värdefull ur bland annat kulturhistorisk synvinkel får inte förvanskas. Ett exempel bland många på vad som kan göra en byggnad särskilt värdefull är att den uppvisar kunskap om äldre teknik och material. Ett annat exempel är att byggnaden är en representant för något som tidigare var vanligt men nu är en sällsynthet.

Förvanskningsförbudet gäller alla typer av förändringar, både exteriört och interiört, och är oberoende av bygglovs- och anmälningsplikt. Rivning av en byggnad anses dock inte vara förvanskning (Boverket 2016 B).

8 kap. 14 § - Underhållskrav

Enligt denna paragraf skall alla byggnadsverk och andra anläggningar vårdas och underhållas på ett sådant sätt att utformning och tekniska egenskaper bevaras. Hänsyn skall tas till omgivningens karaktär och byggnadsverkets historiska, kulturhistoriska, miljömässiga eller konstnärliga värde. Om byggnadsverket eller anläggningen anses vara särskilt värdefull skall underhållet anpassas så att dessa särskilda värden bevaras (Boverket 2014 L).

8 kap. 17 § - Varsamhetskrav

Vid alla sorters ändringar av en byggnad skall dessa ske med varsamhet och hänsyn till byggnadens karaktärsdrag samt tekniska, historiska, kulturhistoriska, miljömässiga och konstnärliga värden. I 18 § görs ett tillägg att det som står i 17 § även skall tillämpas på ändring eller flyttning av anläggning som kräver bygglov enligt 16 kap. 7 §, det vill säga skyltar och ljusanordningar (Boverket 2014 I).

3.4.1 Plansystemet

För att styra och reglera markanvändningen i kommunerna finns ett hierarkiskt uppbyggt planeringssystem med olika detaljeringsgrad, det så kallade plansystemet. Systemet består av fyra olika nivåer, regionplan, översiktsplan, områdesbestämmelser och detaljplan som alla regleras av Plan- och bygglagen (Nyström & Tonell 2012).

Regionplanen är inte obligatorisk men finns där det bedöms att ett samarbete behövs för att samordna flera intilliggande kommuners översiktsplanering. Där en regionplan finns skall den vara vägledande för kommunernas översiktsplaner, områdesbestämmelser och detaljplaner (Nyström & Tonell 2012).

Översiktsplanen är obligatorisk och skall omfatta hela kommunen. En översiktsplan är inte bindande för beslut, men den skall dra upp riktlinjer och anvisningar för hur kommunen avser att den fysiska miljön skall användas och utvecklas och även redovisa vilka allmänna intressen som finns i kommunen och hur dessa skall tillgodoses (Nyström & Tonell 2012). Detta innebär för kulturmiljöns del att översiktsplanen skall redovisa vilka kulturmiljöer som finns i kommunen och de värden som är kopplade till dessa, men också visa hur dessa värden skall bestå i framtiden (Boverket 2014 G).

Områdesbestämmelser används för att reglera markanvändningen på kommunens mark utanför detaljplanerade områden. Vad som kan regleras med områdesbestämmelser är mer begränsat än i detaljplaner. Av betydelse för kulturmiljövärden är möjligheten att reglera omfattningen för bygglovsplikt och införa krav på rivningslov. Det går även att lägga bestämmelser om varsamhet eller skydd av kulturvärden samt införa rivningsförbud på samma sätt som i en detaljplan (Boverket 2014 H).

Detaljplanen är den del i plansystemet där kommunen har störst möjlighet att skydda kulturvärden från att skadas (Boverket 2019 A). Ramarna som sätts upp för ett område i en detaljplan ligger till grund för prövningen av framtida bygglovsärenden. Där detaljplan finns förenklas lovhanteringen då många ställningstaganden redan är gjorda på förhand (Boverket 2014 J). Vid framtagandet av en detaljplan skall kommunen ta hänsyn till de allmänna intressen som tas upp i Plan- och bygglagens andra kapitel samt hushållningsbestämmelserna i Miljöbalkens tredje och fjärde kapitel (Boverket 2014 K). Som nämndes ovan är bevarande av kulturvärden en del av dessa allmänna intressen. I en detaljplan regleras användningen av mark och vatten med olika planbestämmelser, vilka alla måste ha stöd i Plan- och bygglagens fjärde kapitel (Boverket 2016 A).

Med stöd av 4 kap. 16 § som i sin tur hänvisar till paragraferna om hänsynskrav, varsamhetskrav och förvanskningförbud som nämndes ovan kan kulturmiljöer skyddas genom varsamhetsbestämmelser, bestämmelser om skydd av kulturvärden (tidigare skyddsbestämmelser) eller rivningsförbud, det vill säga olika planbestämmelser i kategorin egenskapsbestämmelser (Boverket 2019 A).

k - varsamhetsbestämmelse

I plankartor betecknas varsamhetsbestämmelser vanligtvis med lilla ”k”.

Varsamhetsbestämmelser kan användas för att förtydliga det allmänna varsamhetskravet genom att i detaljplan peka ut vilka värden och egenskaper som är särskilt viktiga att visa varsamhet i det särskilda fallet. Ofta handlar varsamhet om att bevara utformning och utseende vilket kan handla om att till exempel fasader skall ha en viss kulör, att takpannorna skall vara av ett visst material eller att fönstrens utformning skall vara på ett visst sätt. Varsamhetsbestämmelser får användas även på bebyggelse som inte är särskilt värdefull. Bestämmelsen begränsas dock av vad som kan räknas som varsamhet enligt 8 kap. 17 §. Varsamhetsbestämmelser kan till skillnad från bestämmelser om skydd av kulturvärden inte användas när innebörden av bestämmelsen leder till kostnadskrävande underhåll. (Boverket 2018 B)

q -bestämmelse om skydd av kulturvärden

I plankartor betecknas bestämmelse för skydd av kulturvärden vanligtvis med lilla ”q”.

Bestämmelsen används för att skydda särskilt värdefull bebyggelse och lovpliktiga anläggningar

eller bebyggelse som ligger inom ett område som ses som särskilt värdefullt. Bestämmelsen kan användas för att skydda både interiör och exteriör sett till både utformning, material, teknik och underhåll så länge det bestämmelsen gäller har betydelse för den helhet som skall bevaras.

Används frasen ”ska bevaras” i bestämmelsen ställer detta krav både på att objektet det gäller skall bevaras på sin plats och att det skall underhållas så att dess värden kvarstår. Ett sådant krav kan leda till ersättningsrätt för fastighetsägaren om det innebär ett kostnadskrävande underhåll. Det är därför viktigt att det framgår vilka värden eller karaktärsdrag det är som skall bevaras.

En byggnad som försetts med en bestämmelse om skydd av kulturvärden i detaljplan klassas i samband med detta som en ”8:13-byggnad” och ses därmed som särskilt värdefull på det sätt som krävs för att förvanskningförbudet enligt 8 kap. 13 § skall gälla. (Boverket 2018 A).

r -rivningsförbud

I plankartor betecknas bestämmelse för rivningsförbud vanligtvis med lilla ”r”.

En bestämmelse om rivningsförbud skyddar enbart byggnadens stomme och är därför i sig inget skydd för att bevara en byggnads övriga värden. Den bör kombineras med andra bestämmelser som k eller q. (Boverket 2018 C).

Andra planbestämmelser

Det finns även en mängd andra planbestämmelser att ta till för att på olika sätt skydda kulturvärden med stöd av Plan- och bygglagen. Det handlar då ofta om att på olika sätt reglera tillåten byggnadshöjd, placering av nya byggnader, material på tak och fasader, färger med mera.

Det är också möjligt att utöka lovplikten inom ett detaljplanelagt område så att även annars bygglovsfria åtgärder kräver ett bygglov. Detta ger kommunen en utökad möjlighet att kontrollera att skyddet av kulturvärden efterlevs. (Boverket 2018 A).

3.4.2. Skyltar i Plan- och bygglagen

Skyltar och ljusanordningar har en särställning i Plan- och bygglagen, såtillvida att det i de flesta fall krävs bygglov för att sätta upp en skylt inom detaljplanelagt område. Det finns ett flertal paragrafer som reglerar uppsättning och förändring av skyltar. På byggnader eller områden som räknas som särskilt värdefulla enligt 8 kap. 13 § gäller till exempel inte ett antal av de undantag som finns om bygglovsbefrielse för skyltar. Av 6 kap. 4a § (SFS 2011:338) framgår att kommuner kan öka lovplikten för skyltar inom områden med värdefull miljö både inom detaljplan och med områdesbestämmelser. En sådan planbestämmelse innebär att en skylt inte får sättas upp, flyttas eller väsentligt ändras utan bygglov (Boverket 2017 A). Dessa skrivningar är dock i sig inte ett skydd för bevarande av skyltar, snarare ett skydd mot okontrollerat skyltande.

Som nämndes ovan måste alla planbestämmelser ha stöd i 4 kap. i Plan- och bygglagen för att vara lagliga. För skydd av kulturvärden är det 4 kap. 16 § som styr vad som kan skyddas med varsamhetsbestämmelser och bestämmelser för skydd av kulturvärden. I paragrafen används termerna ”byggnadsverk” och ”bebyggelseområden”. För att det skall vara möjligt att ge en skylt en varsamhetsbestämmelse (k) eller en bestämmelse för skydd av kulturvärden (q) måste en skylt alltså räknas som ett byggnadsverk eller vara del i ett bebyggelseområde.

I 1 kap. 4 § finns en ordlista som definierar vad lagen menar med ett antal termer. Ett ”byggnadsverk” definieras som ”en byggnad eller annan anläggning” och ”bebyggelse” som ”en samling av byggnadsverk som inte enbart består av andra anläggningar än byggnader”.

I jämförelse med Kulturmiljölagen finns i Plan- och bygglagen ingen utskreven hänvisning till Jordabalkens tolkning av vad som kan räknas som en del av en byggnad vilket hade gjort det mycket tydligare om det är förenligt med Plan- och bygglagen att skydda neonskyltar med varsamhetsbestämmelse

eller bestämmelse för skydd av kulturvärden.

Enligt ”Informant 1”, som arbetar som handläggare på Boverkets enhet för plan och bygg och även har sammanställt en del av texterna i ”PBL Kunskapsbanken” på Boverkets hemsida om skydd av kulturvärden, hänger frågan om skydd av neonskyltar samman med just frågan om skylten kan räknas som en del av byggnaden. ”Informant 1” menar att om det handlar om en skylt monterad på en byggnad bör man kunna använda en bestämmelse för skydd av kulturvärden. Däremot blir det svårare att skydda en skylt monterad på en pelare självständig från en byggnad.

”Informant 1” menar att man inte kan vara helt säker på att en neonskylt kan räknas vara en del av en byggnad förrän ett sådant fall prövats av Mark- och miljööverdomstolen (Informant 1). Den här undersökningen har kontrollerat avgörande domar mellan 2012 och 2019 utan att hitta ett fall där frågan testats (MÖD 2019). I avsaknad av ett avgörande fall i Mark- och miljööverdomstolen ser ”Informant 1” inget hinder för att skydda neonskyltar så länge övriga krav för ett skydd uppfylls. Till exempel att bevarandet av skylten är viktigt för att säkerställa att en särskilt värdefull byggnads egenskaper och karaktär bevaras för framtiden (Informant 1).

3.5. OM BEGREPPET k-MÄRKNING

När det talas om byggnadsminnen eller att skydda kulturhistoriskt värdefulla byggnader brukar begreppet ”k-märkt” dyka upp hos de flesta. Detta begrepp har, trots att det inte används inom den lagstiftning som skyddar det byggda kulturarvet, kommit att bli ett samlingsbegrepp för alla former av kulturhistoriskt värdefulla företeelser oavsett vilken form av lagskydd företeelsen har. Att ”k-märkt” kommit att bli det allmänt kända begreppet för skyddad kulturhistoriskt värdefull bebyggelse har sin förklaring i att ”k” tidigare användes som markör för ”kulturhistoriska miljöer” i plankartor. Även i topografiska kartan har ett ”K” haft en liknande betydelse. Idag är det istället bokstaven ”q” som brukar användas i plankartor för att märka ut skydd. (Hermerén och Orrje 2014). Bokstaven ”q” innebär inte per automatik att en byggnad är skyddad på ett visst sätt. Hur och vad som skyddas skall framgå av den text, skyddsbestämmelsen, som q:et är markör för (Boverket 2018 A).

4. Fallstudier

Detta kapitel innehåller fyra fallstudier för att visa på olika exempel där Kulturmiljölagen och Plan- och bygglagen har använts för att skydda neonskyltar.

4.1. ENKÄT

För att undersöka förekomsten av skyddade neonskyltar i landet skickades ett mejl till landets tjugo länstyrelser samt varje läns huvudkommun med frågan om de känner till någon neonskylt skyddad som en del av ett byggnadsminne eller i detaljplan. Av de tjugo länstyrelserna kom svar från fjorton. Av tjugo tillfrågade kommuner svarade sju, nio om Göteborg och Stockholm räknas in. De kontaktades dock på andra sätt.

Mejlet innehöll två huvudfrågor:

- Har ni i ert område en eller flera neonskyltar som är skyddade antingen som byggnadsminne eller i detaljplan?
- Finns det ärenden där frågan om skydd av en neonskylt varit uppe men avslagits?

4.1.1. Länsstyrelser

Nio av de länstyrelser som svarade på frågorna meddelade att de inte kände till några byggnadsminnen där neonskyltar ingick och inte heller haft några ärenden där frågan varit uppe.

Länstyrelsen i Blekinge svarade att de har ett byggnadsminne, Ekholms fotoateljé i Kallinge, Ronneby kommun, där en modernare skylt ingår i byggnadsminnet. Länstyrelsen skriver i svaret; ”Vid Ekholms fotoateljé ansåg vi att skylten var så viktig för byggnaden och den funktion som funnits där att det var naturligt att den fick omfattas av skyddsbestämmelser.” (Informant 3).

Länstyrelsen i Jämtland kände inte till några byggnadsminnen med neonskyltar, däremot bifogade de en inventering av neonskyltar som Östersunds kommun gjorde 2012 samt Östersunds ”Kulturmiljöprogram etapp 1” som antogs av kommunfullmäktige 20 mars 2014. I Kulturmiljöprogrammet finns två A-klassade byggnader med neonskyltar. Neonskyltarna anges vara från 1945 och 1942. A-klassning innebär att byggnaderna anses ha så högt kulturhistoriskt värde att förvansk-

Figur 29. Byggnadsminnet Ekholms fotoateljé, Kallinge, Ronneby kommun, i juli 2018. I byggnadsminnesförklaringen ingår även Kodak-plastskylten. Fotograf: Hesekeiel. Bilden är beskuren. Foto från Wikimedia. Se figurförteckning för länk.

ningsförbud gäller samt att de i kommande detaljplaner bör förses med bestämmelse för skydd av kulturvärden. Om detta gjorts framgår inte av svaret. (Informant 4).

Länsstyrelsen i Norrbotten kände till ett byggnadsminne, Pontusbadet i Luleå, där en neonskylt placerad på en pelare framför badet ingår i skyddsbestämmelserna. Bestämmelsen som tar upp skylten lyder: ”Pontusbadet, transformatorstationen, stenvuren inklusive solbadet och den fristående skylten ska underhållas så att de inte förfaller. Vård- och underhållsarbeten ska utföras med material och metoder som är anpassade till byggnadernas egenart.” Beslutet är från 20 maj 2003 och det finns inga fall om ändring av skylten registrerade. (Informant 5).

Länsstyrelsen i Västerbotten kände till ett femton år gammalt fall där en industribyggnad i Byske, Skellefteå kommun, varit uppe till diskussion för att byggnadsminnesmärkas. Byggnadens skylt med texten ”futurum” ansågs då vara en viktig del av byggnadens kulturhistoriska värde. Skylten togs dock ner när ett nytt företag flyttade in i byggnaden och byggnadsminnesförklaringen blev aldrig av. (Informant 6).

Länsstyrelsen i Västra Götaland kände till ett byggnadsminne med neonskylt, biografen och teatern Aftonstjärnan på Lindholmen i Göteborg. Dock framgick inte av svaret om neonskylten ingår i skyddsbestämmelserna. (Informant 7).

Byggnadsminnen med neonskyltar från Stockholms och Västernorrlands län beskrivs noggrannare nedan.

4.1.2. Kommuner

Av de nitton kommuner som svarade var det fjorton som meddelade att de inte har några skyddade skyltar och inte heller haft några ärenden där frågan varit uppe till diskussion. Härnösands kommun var den enda som svarade att kommunen helt saknar neonskyltar.

Karlstads kommun hade kännedom om två skyltar, varav en i neon, på Löfbergs kaffes gamla kontorsbyggnad. Dessa uppmärksammas i kommunens kulturmiljöprogram men är inte skyddade då gällande plan är från 1946. På stadshuset sitter en skylt som omfattas av en varsamhetsbestämmelse i detaljplanen, den är dock inte en neonskylt. I arbetet med en ny detaljplan för Konsum Värmlands före detta fabriksområde kan det bli aktuellt att skydda en neonskylt med texten ”bageri”. Neonrören saknas dock, endast plåtbokstäverna finns kvar. (Informant 8).

Visby innerstad består av en enda detaljplan där lovplikten utökats. En av bestämmelserna lyder ”Bygglovsplikt införs även för: -utbyte eller ändring av detaljer som skorstenar, räcken och utsmyckningar”. Neonskyltar borde räknas som detaljer eller utsmyckningar, men det har inte prövats varför det inte kan sägas med säkerhet att de skyltar som finns är en del av den utökade lovplikten. (Informant 9).

Västerås kommun har inga skyddade skyltar. Däremot finns ett neonkonstverk i kommunen, ”Bad-daren i badet” av Per-Olof Ultvedt från 1969. Konstverket har suttit på en vägg vid Lögarängsbadet. I samband med bygget av ett nytt badhus uppstod diskussion om huruvida ”Baddaren” skulle bevaras eller inte. Nu är det beslutat att konstverket och väggen det sitter på skall bevaras och bli en del av det nya badhuset. Om och hur det har skyddats i detaljplan framgår dock inte. (Informant 10).

I Göteborg och Stockholm finns neonskyltar med skydd i detaljplan. De beskrivs mer utförligt nedan.

4.2. SKYDD MED STÖD I KULTURMILJÖLAGEN

Nedan följer en noggrannare genomgång av två fall där neonskyltar är en del av ett byggnadsminne och skyddade enligt kulturmiljölagen. Det ena fallet, biograf Fontänen, har valts på grund av att skyddet testats i domstol. Det andra fallet, Wästerlunds konditori, valdes då byggnadsminnesförklaringen till stor del är kopplad till de ovanligt påkostade neonskyltarna.

4.3. BIOGRAF FONTÄNEN

Adress:	Vällingby Torg 39, 162 35 Vällingby	Fastigheten uppförd:	1956
Kommun:	Stockholm	Neonskylten uppförd:	1956
Fastighet:	Tre Brunnar 1	Byggnadsminne:	2001

Biografen Fontänen, idag även kallad Filmstaden Vällingby, invigdes av SF Bio den 22 oktober 1956, en månad efter att tv-sändningar startat i Sverige. Biografen, tillsammans med intilliggande kulturhuset Trappan, ritades av arkitekterna Sven Backström och Leif Reinius. Båda byggnaderna är en del av centrumbebyggelsen kring Vällingby Torg som planerades som en så kallad ABC-stad. ABC-städerna skulle innehålla arbetsplatser, bostäder och centrumbebyggelse. Förebilderna var stadsdelarna Radburn utanför New York och Stevenage utanför London (Furberg 2000).

Fontänens neonskylt är ursprunglig sedan invigningen 1956 och vann 2016 priset ”Lysande skylt” med motiveringen ”Guldgult och vitt lyser Fontänen sedan 1956. Då Fontänen invigdes var ljus-skyltens design modern, med skrivstil och bokstäverna o n t ä n e och n djärvt uppdragna till samma höjd som F” (Stadsmuseet 2019 B).

Fontänen drevs av SF Bio fram till 1985 då biografkedjan Eurostar AB övertog driften. I januari 2005 återtog SF Bio (numera Filmstaden) Fontänen efter att Eurostar blivit uppsagda av fastighetsägaren Svenska Bostäder (Stadsarkivet 2019 B). Biografen har kontinuerligt använts till sitt ursprungsändamål sedan uppförandet och gör så än idag.

4.3.1. Byggnadsminne

Fontänen blev förklarad som byggnadsminne den 18 april 2001 under tiden Eurostar var hyresgäst. I beslutet anger Länsstyrelsen att biografen har högt kulturhistoriskt värde bland annat eftersom den tidstypiska arkitekturen i princip är oförändrad sedan byggnadens uppförande såväl interiört som exteriört och att biografen är en del i de samhällsfunktioner som skulle finnas i en centrumanläggning från denna tid. (Stadsarkivet 2019 A).

I beslutet om byggnadsminnesförklaring finns sex skyddsbestämmelser som reglerar byggnadsminnet. Punkt 1 anger att byggnaden inte får rivras medan punkt 3 – 5 handlar om interiören. Punkt 2 och 6 är särskilt intressanta för neonskylten som i texten nämns som ”ljusreklam”:

”2. Byggnaden får inte till sitt yttre förvanskas. Härmed avses: fasadernas väggfält med glasmosaik, salongsbyggnadens tegelfasader samt aluminiumpartier med reklamskåp på byggnadens lågdelar. Ursprungliga byggnadsdelar såsom entréparti, ljusreklam och armatur skall bevaras. [...]”

”6. Byggnaden skall underhållas så att den inte förfaller. Vård- och underhållsarbeten skall utföras

Figur 30 och 31. Vällingby centrum, 1957 och 2019.
 Två bilder tagna på samma plats med 62 års mellanrum med biograf Fontänen och kulturhuset Trappan i bakgrunden. Att både arkitekturen och skylten är välbevarad syns tydligt när bilderna jämförs. Pälsbutikens har dock blivit en restaurang och Fontänen har bytt filmstjärnan på affischen mot en datoranimerad hund.

med traditionella byggnadsmaterial och metoder på ett sådant sätt att de kulturhistoriska värdena inte minskar.” (Stadsarkivet 2019 A).

Inför det slutgiltiga beslutet om byggnadsminnesförklaring fick både fastighetsägaren, kommunala Svenska Bostäder, och hyresgästen Eurostar AB, komma med förslag på utformningen av skydds-föreskrifterna. Förslagen som lämnades gällde dock punkterna om interiören och möjligheten att i framtiden bygga till biografen med nya underjordiska salonger samt att anpassa radavståndet i salongens gradänger till modern standard. Inga åsikter inkom från fastighetsägare och hyresgäst om de citerade skyddsbestämmelserna ovan. Inte heller de remissinstanser inom kommunen som tillfrågades inför beslutet hade något särskilt att tillägga om exteriören mer än att den som helhet var viktig att spara som den var. Stadsdelsförvaltningen skriver; ”framför allt vad gäller byggnadens exteriör så har förvaltningen inget att erinra mot en byggnadsminnesförklaring”. (Stadsarkivet 2019 A).

4.3.2. Skyddet prövas första gången:

I samband med planerna att bygga till Fontänen med fyra salonger under torget framför den ursprungliga byggnaden blev Eurostar uppsagda från Fontänen av Svenska Bostäder från och med januari 2005. Ny hyresgäst blev åter igen SF Bio. I en brevkonversation hösten 2004 mellan Länsstyrelsen, Svenska Bostäder och Eurostar framgår att den senare blivit uppsagd mot sin vilja och anser sig lida ekonomisk skada på grund av detta. Eurostar påpekar att de enligt överlåtelseavtalet med SF från 1985 äger en stor del av den fasta inredningen liksom neonskylten som de därför har för avsikt att ta med sig vid avflyttningen. De bifogar bland annat en offert från Focus Neon på arbetet att plocka ner neonskylten för att visa att de menar allvar. (Stadsarkivet 2019 B).

Länsstyrelsen skriver i ett av sina svar daterat den 27 december 2004 att Eurostar var med i utformandet av skyddsbestämmelserna inför byggnadsminnesförklaringen och då endast hade åsikter som skulle möjliggöra tillbyggnaden under torget. Eurostar informerade under denna process aldrig om att en del av den fasta inredningen tillhörde dem och inte Svenska Fastigheter. Enligt Länsstyrelsen har Eurostar därmed accepterat ”att biografen med ljusreklam och den bolaget tillhöriga fasta inredningen för all framtid skyddas genom byggnadsminnesförklaringen” (Stadsarkivet 2019 B).

Länsstyrelsen skriver också att de hoppas att en överenskommelse kan komma till stånd mellan Eurostar och Svenska Bostäder då Länsstyrelsen inte kan ta ställning till om det som enligt Jordabalken 2 kap. 2 § tillhör fastigheten ägs av fastighetsägaren eller hyresgästen. Längre ned i sitt svar listar Länsstyrelsen sedan vilka lagar och paragrafer de stödjer sig på. Där tar de bland annat upp Kulturmiljölagen 3 kap. 16 § och möjligheten att förelägga ansvarig förvaltare av ett byggnadsminne att vidta rättelse förenat med vite för att säkerställa att skyddsbestämmelserna följs. De tar även upp 3 kap. 18 § som ger möjlighet att utdöma böter till den som förstör eller ändrar ett byggnadsminne i strid mot skyddsföreskrifterna och menar att det ligger på nyttjanderättsinnehavaren att se till att det som tas med från ett byggnadsminne vid en avflyttning inte ingår i byggnadsminnet. (Stadsarkivet 2019 B).

Om Eurostar på något sätt svarade på Länsstyrelsens skrivelse från 27 december 2004 har detta svar inte kommit den här undersökningen till kännedom. Skylten och den övriga fasta inredningen blev kvar.

När SF övertagit driften gjordes i samband med utbyggnaden av de underjordiska salongerna även ett flertal rekonstruktioner och återställanden såväl interiört som exteriört. Bland annat rekonstruerades ”SF pucken”, neonskylten med SF:s logotyp till höger om den ursprungliga ”Fontänen”-skylten på baldakinen (Stadsarkivet 2019 C).

4.3.3. Skyddet prövas andra gången

Hösten 2014 lämnade fastighetsägaren Svenska Bostäder in en ansökan om ändring av byggnadsminne till Länsstyrelsen i Stockholm. De ville då få tillstånd att konvertera Fontänens neonskylt till LED-neon i samband med underhåll av neonskyltens rostiga plåtdelar. I en av två bilagor som skickades med ansökan trycker fastighetsägaren Svenska Bostäder och fastighetsförvaltaren Newsec på miljövinsten med att konvertera till LED-teknik. De skriver; ”fastighetsägaren AB Svenska Bostäder har avancerade miljömålsättningar för verksamheten i Vällingby City och önskar, inte minst för att ge ett gott exempel på miljöansvar i kombination med kulturhistoriskt ansvarstagande, ersätta skyltens ljuskälla, neonrör, med betydligt miljövänligare LED-rör”. I dokumentet hänvisar de till skyltföretaget ”Focus Neon” och visar bilder på ”kulturhistoriskt intressanta” skyltar som dessa har konverterat till LED, NK-klockan och Coca Cola-skylden vid Slussen. De båda fastighetsbolagen menar att miljövinsten med att byta från neon till LED består i att kvicksilvret i befintlig neonskylt tas om hand. Enligt beräkning 7 milligram i hela skylten. De poängterar även att en LED-version av skylten är energisnålare och endast drar 140 watt mot neonversionens 1400 watt samt att driftsäkerheten och livslängden på LED-skylden är större då neonskyltens ljusstyrka efter 8 år endast är 40-50 % av den ursprungliga medan LED-lampors motsvarande siffra är 70 %. (Länsstyrelsen 2019 A).

Den andra bilagan till ansökan om ändring av byggnadsminne är en antikvarisk konsekvensanalys gjord av Reichmann Antikvarier AB på uppdrag av Svenska Bostäder. I rapportens sammanfattning står bland annat; ”de kulturvärden som påverkas genom bytet av ljuskälla bedöms primärt utgöras av det teknikhistoriska värdet. Genom att ersätta neonrören med akryllister med LED-teknik försvinner en teknik som är typisk för ljusreklam under mitten av 1900-talet. Närheten till skylten från torget gör att neonrören är tydligt urskiljbara” (Länsstyrelsen 2019 A). För att kunna göra en bedömning av konsekvensen av att byta LED till neon genomfördes ett test på skylten där en del av t:et i ”Fontänen” byttes till LED. Det gick alltså att på plats studera den äldre och den nyare tekniken sida vid sida. Reichmann Antikvarier AB bedömer att på ett avstånd över 10 meter från skylten är skillnaden knappt märkbar i dagsljus. På närmare avstånd är skillnaderna däremot mer tydliga. I mörker är likheten mellan neon och LED mycket stora. (Länsstyrelsen 2019 A).

Länsstyrelsen avslår den 4 december 2014 Svenska Bostäders ansökan om ändring av byggnadsminnet med följande motivering; ”åtgärderna strider mot skyddsbestämmelserna genom att den ursprungliga ljuskällan helt försvinner och att det gamla utförandet delvis ändras när ädelgasen ersätts med annan teknik. Länsstyrelsen anser att de teknikhistoriska värdena i skylten, som är av stor betydelse för byggnadsminnet och kan upplevas från relativt nära håll, minskar vid konvertering av ljuskälla. Länsstyrelsen bedömer att särskilda skäl inte föreligger. Tillstånd till ändring i enlighet med ansökan kan därför inte lämnas” (Länsstyrelsen 2019 A).

I december 2014 överklagar Svenska Bostäder och Newsec Länsstyrelsens beslut till Förvaltningsrätten i Stockholms län. De pekar än en gång på miljövinster med byte till LED-teknik och bifogar ett mejl från Focus Neon som skriver att de tror att neontechniken kommer dö ut framöver. De båda fastighetsbolagen skriver även att om deras överklagande ej får bifall yrkar de ersättning för förlorad energibesparing, ökade kostnader för underhåll samt ersättning för konvertering till LED-teknik den dag neontechniken inte längre finns att tillgå på marknaden. Fastighetsbolagen gör några dagar senare även ett tillägg till sitt överklagande där de hävdar att ärendet utöver kulturmiljölagen även faller under tre andra lagar. De åberopar RoHS-direktivet från kemikalieinspektionen om begränsning av farliga ämnen i elektronisk utrustning, Arbetsmiljölagen då det är arbetsgivarens skyldighet att se till att anställda inte utsätts för farliga ämnen och Ekodesigndirektivet, en EU-förordning om att minska koldioxidutsläpp genom att bland annat stoppa all kvicksilverhaltig belysning. (Länsstyrelsen 2019 B).

I ett föreläggande från den 10 februari 2015 ber förvaltningsrätten om ett yttrande från Länsstyrelsen gällande överklagan. Länsstyrelsens svar är daterat den 2 mars 2015. På en och en halv sida redogör Länsstyrelsen först för skillnaden mellan den gamla och den nya tekniken och hänvisar till den antikvariska konsekvensanalysens bedömning. Länsstyrelsen skriver; ”det ursprungliga utförandet ändras, vilket även påverkar upplevelsen på nära håll. Åtgärderna får därmed konsekvenser för både teknikhistoriska och upplevelsemässiga värden, även om det visuella intrycket av neonskylten kan imiteras väl på avstånd” (Länsstyrelsen 2019 B).

Länsstyrelsen påpekar också att den el som sparas genom konvertering inte motsvarar mer än vad som förbrukas av en ”medelstor elradiator”, att kvicksilver visserligen är miljöfarligt men inte så länge det är inneslutet i en enstaka skylt på ett byggnadsminne. Dessa två aspekter väger därför inte så tungt att Länsstyrelsen kan anse att särskilda skäl föreligger för att tillåta ändring av byggnadsminnet. Att neontekniken enligt fastighetsbolagen är utdöende kommenterar Länsstyrelsen med att tekniken för stunden är ”kommersiellt tillgänglig” och att en framtida förändring av detta inte är något som kan tas ställning till idag.

De tre punkterna med lagar och förordningar som fastighetsbolagen hänvisar till i tillägget till sin överklagan går Länsstyrelsen också igenom i sitt svar och listar i turordning varför de inte är relevanta i sammanhanget. Länsstyrelsen avslutar med att påpeka att ekonomisk ersättning från staten reglerades när byggnadsminnet skapades och inte är något som kan tas upp i efterhand. Däremot påpekar Länsstyrelsen att bidrag kan fås för ”kulturmiljövård och kulturhistoriskt motiverade kostnader”. (Länsstyrelsen 2019 B).

4.3.4. Förvaltningsrättens dom

Den 10 juni 2015 kom förvaltningsrättens dom i mål 934-15. I korthet avslogs överklagandet i sin helhet samtidigt som yrkanden på ersättning avvisades. Under rubriken ”skälen för avgörandet” går domstolen igenom Kulturmiljölagen och de paragrafer med betydelse för ärendet. Förvaltningsrätten slår först fast att bytet till LED-rör av akrylplast skulle innebära en förändring som bryter mot skyddsbestämmelserna fastslagna av Länsstyrelsen i byggnadsminnesförklaringen. Därefter ställer domstolen frågan om det finns sådana särskilda skäl som krävs enligt Kulturmiljölagens 3 kap 14 § för att Länsstyrelsen skall kunna ge tillstånd att ändra ett byggnadsminne även om det bryter mot skyddsbestämmelserna. Med stöd av en specialmotivering till 3 kap 14 § i proposition 1987/88:104 menar domstolen att föreslagna förändringar skall ha starka skäl i förhållande till skyddsintresset för att kunna få lov att genomföras. Domstolen skriver; ”mot de skäl som AB Svenska Bostäder

Figur 32. Biograf Fontänen, 2013.
Efter förvaltningsrättens dom lyser skylten vidare, -som neonskylt.
Fotograf: Johan Sahlen
Foto från Wikimedia. Se figurförteckning för länk.

har anfört för den aktuella ändringen, får ställas intresset av att skydda det byggnadsminne som neonskylten utgör och framför allt de teknikhistoriska värdena, som Länsstyrelsen lyfter fram i det överklagade beslutet och som även framgår av sakkunnigutlåtandet. Förvaltningsrätten konstaterar att det finns ett intresse ur teknikhistorisk synpunkt att bevara neonskylten i befintligt skick samt att en ändring också skulle innebära en viss förändring av skyltens utseende, även om skillnaden inte är märkbar på längre håll. Förvaltningsrätten bedömer att de miljöfördelar i form av energivinster och frånvaro av miljöfarliga ämnen som LED innebär i förhållande till neonskylten, inte är tillräckligt för att det ska anses finnas sådana särskilda skäl som avses i 3 kap. 14 § KML. Länsstyrelsen har därför haft fog för sitt beslut att inte meddela tillstånd till åtgärderna. Överklagandet ska således avslås.” (Länsstyrelsen 2019 B).

4.3.5. Kommentar

Neonskylten på biograf Fontänen i Vällingby är nu inne på sitt 63:e år. Skyddet skylten har genom att vara del av ett byggnadsminne enligt Kulturmiljölagen har räddat skylten minst två gånger. Att en domstol fastslagit att skylten skall bevaras med sin ursprungliga teknik visar att en byggnadsminnesförklaring kan utgöra ett starkt skydd för neonskyltar och liknande kulturarv.

4.4. WÄSTERLUNDS KONDITORI

Adress:	Betaniabacken 1, 872 63 Lunde	Fastigheten uppförd:	1943
Kommun:	Kramfors	Neonskylten uppförd:	1953
Fastighet:	Lunde 2:27	Byggnadsminne:	1996

Wästerlunds konditori ligger vid Sandöbrons fäste i Lunde, Kramfors kommun, i en friliggande byggnad uppförd av konditoriets grundare Sven E. Wästerlund 1943. Konditoriet invigdes ett halvår efter Sandöbron (Länsstyrelsen 2019 C) som var en del av E4:an fram tills Högakustenbron invigdes 1997. (Wikipedia 2019 A). Byggnaden uppfördes utan bygglov inuti en lada som sedan revs. Först 1946 efter hot om rivning fick Wästerlunds retroaktivt bygglov för fastigheten. (Länsstyrelsen 2019 C)

Bygglov för neonskyltarna söktes i juli 1953 och är de samma som sitter på fastigheten idag. Utstickande från hörnet ovanför ingången sitter en skylt med stående texten ”KAFFE” på båda sidor. På fasaderna på var sida om kaffe-skylden sitter två likadana skyltar med texten ”Wästerlunds konditori”. Kronan på verket är figuren på taket i form av en bagare stående på en bågbro som i ena handen likt frihetsgudinnan med sin fackla håller upp ett gräddigt bakverk och med andra handen serverar kaffe ur en kanna ner i en kaffekopp. Allt i dubbelsidig neon i olika färger. Leverantör var AB Philips Neon (Länsstyrelsen 2019 C).

4.4.1. Byggnadsminne

I december 1996 förklarades Wästerlunds konditori som byggnadsminne av Länsstyrelsen i Väster-norrland efter att ägaren Sanna Wästerlund väckt frågan i maj samma år. Någon särskild motivering till beslutet finns inte, däremot en utförlig beskrivning av byggnadens utseende och historia. Exteriören med neonskyltarna är original från 1950-talet medan interiören är mycket välbevarat tidigt 1960-tal med bland annat väggar täckta med grön galon fäst med mässingsknappar, teakdörrar och innertak av bockad kopparplåt. (Länsstyrelsen 2019 C).

I byggnadsminnesförklaringen finns fyra skyddsbestämmelser varav nummer 1 och 3 är de som berör neonskyltarna:

”1. Byggnaden får inte rivas, flyttas eller till sitt yttre byggas om eller på annat sätt förändras.”

”3. Byggnaden skall underhållas så att den inte förfaller. Vård- och underhållsarbeten skall utföras med traditionella byggnadsmaterial och metoder på ett sådant sätt att det kulturhistoriska värdet inte minskar” (Länsstyrelsen 2019 C).

De andra två punkterna handlar om stommen och den fasta inredningen. Neonskyltarna nämns inte uttryckligen i skyddsbestämmelserna men däremot är de med i beskrivningen som följer längre ner i beslutet. Där står; ”till byggnaden hör fyra stora neonskyltar” varpå följer en beskrivning av skyltarnas utseende och placering. Av historiken sist i beslutet framgår att neonskyltarna kostade hela 52.000 kronor när de köptes in och då var den största privatägda neonskyltsinstallationen i Norrland. (Länsstyrelsen 2019 C).

4.4.2. Skyddet ej prövat

Enligt Länsstyrelsen i Västernorrland har skyddet för konditoriet aldrig prövats så till vida att Länsstyrelsen inte har några ärenden registrerade som rör ändring av byggnadsminnet (Informant 11). Vid en bildgoogling av ”Wästerlunds konditori” framgår att skyltarna någon gång runt 2006 - 2007 har renoverats. På bilder fram till 2006 är neonskyltarnas plåtdelar påtagligt rostiga medan de är helt rostfria på bilder från 2007 (Google 2019 A). Någon gång mellan 2007 och 2015 har neonröret som föreställer kaffestrålen från kannan ner i koppen skadats då det saknas på bilder från 2015 och framåt (Wikimedia 2019 A).

4.4.3. Kommentar

Det är intressant att skyltarna inte nämns tydligare i skyddsbestämmelserna då både fast inredning och interiören nämns i skyddsbestämmelserna 2 och 4. Istället poängterar länsstyrelsen att ”till byggnaden hör fyra stora neonskyltar” i byggnadsbeskrivningen efter skyddsbestämmelserna vilket i kombination med skyddsbestämmelse 1 och 3 skyddar skyltarna.

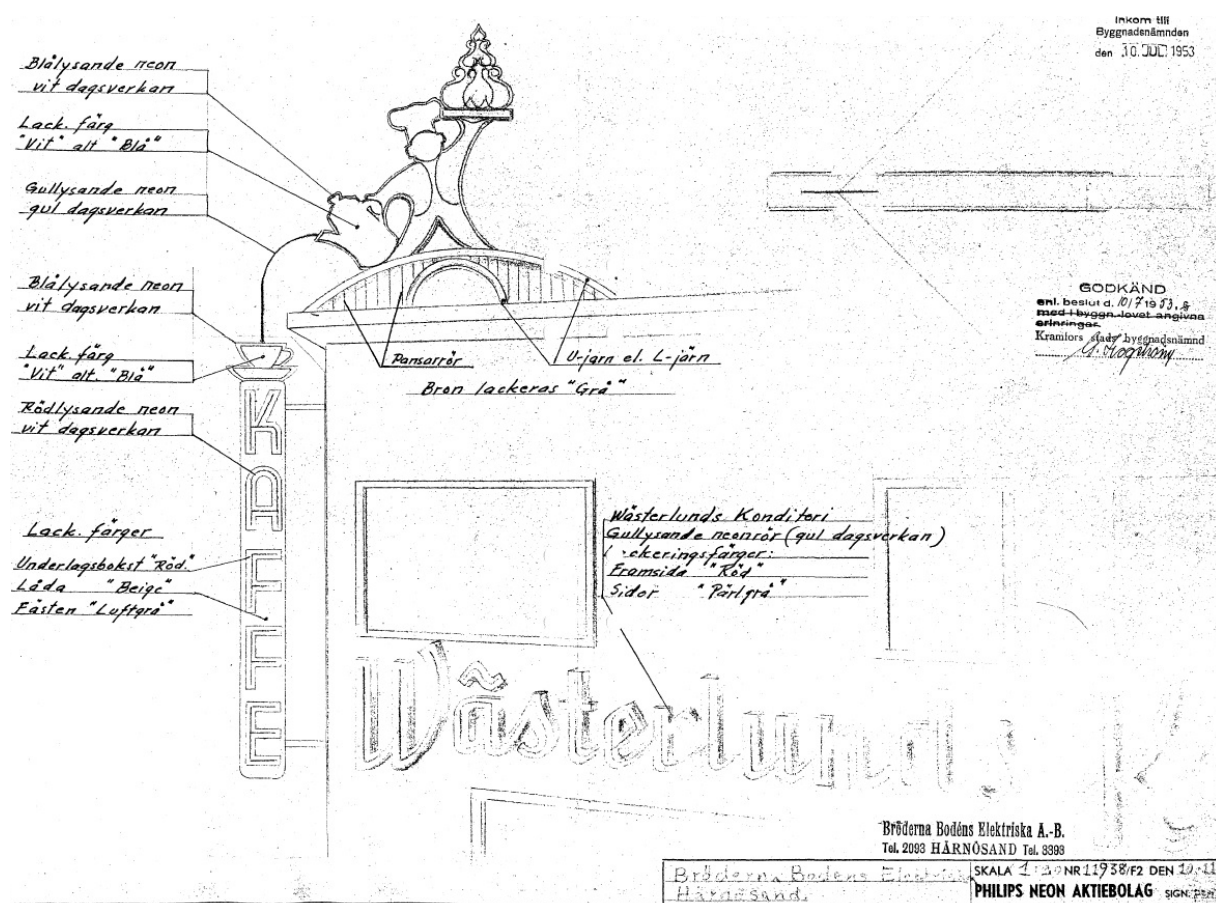
Eftersom det inte finns några ärenden rörande förändringar av skyltarna på Wästerlunds konditori är det svårt att säga om skyddsbestämmelserna som de formulerades 1996 räcker till för att

Figur 33. Wästerlunds konditori, Lunde 2011. På bilden syns hälften av konditoriets neonskyltar. Figuren på taket har neon även på baksidan liksom ”Kaffe”-skylten på hörnet. På fasaden runt hörnet till höger finns en likadan ”Wästerlunds Konditori”-skylt som på den synliga fasaden.

skydda skyltarna idag när LED-tekniken finns. Formuleringen ”byggnaden får inte [...] på annat sätt förändras” i första skyddsbestämmelsen hindrar inte nödvändigtvis att neonrören ersätts med LED-teknik då den visuella förändringen inte behöver bli så stor. Den tredje skyddsbestämmelsen säger dock ”Vård- och underhållsarbeten skall utföras med traditionella byggnadsmaterial och metoder på ett sådant sätt att det kulturhistoriska värdet inte minskar”. Vid en eventuell ansökan om att konvertera skylten till LED-teknik faller det alltså på Länsstyrelsen att ta ställning till om det kulturhistoriska värdet minskar om neontechniken ersätts med LED-teknik eller om det i det här fallet inte spelar någon roll om det visuella uttrycket är detsamma eller näst intill det samma med LED som med neon.

I ett sådant ställningstagande kan det bli aktuellt att väga in värdet av en lysande LED-skylt jämfört med en släckt neon-skylt. Bildsökningen visar inte en enda bild där skylten är tänd vilket tyder på att skylten antingen inte fungerar eller hålls släckt av kostnadsskäl. (Google 2019 A). Ytterligare ställningstagande som kan vara aktuella för det kulturhistoriska värdet och valet av teknik kan vara att kaffestrålen inte skulle gå att återskapa med dagens LED-teknik, däremot med riktig neon, samt värdet i att skylten en gång var Norrlands största privatägda neonskylt som fått mycket uppmärksamhet för just neonet. Det blir också en fråga om huruvida konvertering till LED-teknik går emot fjärde skyddsbestämmelsens text som säger att traditionella byggnadsmaterial och metoder skall användas.

Figur 34. Del av bygglovsritningen för neonskyltarna på Wästerlunds konditori godkänd av byggnadsnämnden i Kramfors den 10 juli 1953. Från Länsstyrelsen Västernorrlands arkiv.

4.5. SKYDD MED STÖD I PLAN OCH BYGGLAGEN

Nedan följer en noggrannare genomgång av två fall där neonskyltar är skyddade enligt Plan- och bygglagen. Fallen har valts ut eftersom de är de enda exempel på neonskyltar som är skyddade med bestämmelser för skydd av kulturvärden enligt Plan- och bygglagen som kommit denna undersökning till känna. Som redan nämnts ovan kan det finnas fler skyltar som är skyddade då möjlighet att kontakta landets samtliga kommuner inte har funnits. Det var även nära att nedanstående två exempel inte kom undersökningen till kännedom eftersom både Stockholms- och Göteborgs stad först svarade att de inte hade några skyddade neonskyltar. Exemplet i Vällingby hittades i samband med undersökningen av byggnadsminnet Fontänen ovan och exemplet med Draken upptäcktes vid ett besök på stadsbyggnadskontoret i Göteborg med syftet att intervjua en bygglovshandläggare om möjligheten att skydda skyltar.

I arbetet med denna undersökning har det även visat sig att flera skyltar som den breda allmänheten tror är skyddade i själva verket saknar skydd. Detta gäller till exempel skylten tillhörande den nedlagda biografen Draken i Stockholm och Bio Roys skylt i Göteborg vilka många tipsat om. En kontroll av gällande planer visade dock att så inte var fallet. Draken i Stockholm har dock ett eventuellt skydd i form av en varsamhetsbestämmelse, men det är oklart om bestämmelsen faktiskt täcker in skylten.

4.6. VÄLLINGBY CENTRUM

Adress:	Vällingby Torg 71 och 13 samt Vällingbygången 12, 162 65 Vällingby	Fastigheterna uppförda:	1954
Kommun:	Stockholm	Neonskyltar uppförda:	Sannolikt 1954
Fastighet:	Bläckpennan, Kartritaren 3 och Kontorsskylten 5	q-märkning:	2005

ABC-staden Vällingby blev ett världskänt exempel på god förortsplanering efter invigningen av centrumanläggningen 1954. Tanken var att stadsdelen genom tunnelbanan skulle bindas samman med centrala Stockholm men samtidigt fungera som ett självständigt samhälle med arbetsplatser, bostäder och centrum. Därav namnet ABC-stad. Tunnelbanan till Vällingby invigdes 1952 men stationshuset först 1954 tillsammans med övriga centrumet (Blick 2004).

Tunnelbanestationen ritades av arkitekterna Ahlgren, Olson och Silow medan många av varuhuset liksom biograf Fontänen och kulturhuset Trappan ritades av Backström och Reinius (Bedeire 2015). I en byggnadshistorisk inventering gjord av Stadsmuseet i Stockholm år 2003 nämns att de många olika neonskyltar som fanns i Vällingby när centrumet var nyuppfört var en viktig del av den livfulla arkitekturens uttryck (Olgarsson 2003). Förutom moderna butiker och varhus med stora upplysta skyltfönster och spektakulära neonskyltar fanns kring centrumanläggningen även biograf, kulturhus, kyrka, kontorslokaler och samhällsservice. Allt förpackat i byggnader med för 1950-talet tidstypiska material och detaljer. Några exempel bland många är glasmosaik, eternit, guldeloxerad aluminium, den cirkelmönstrade stenläggningen, skärmtaken utanför butikerna och formgivningen på lyktstolparna (Blick 2004).

Riksantikvarieämbetet utsåg Vällingby och intilliggande Räcksta till riksintresseområde för kulturmiljövården 1987. En av komponenterna som gör området värdefullt är just dess ABC-struktur som därför är viktig att bevara. I början av 2000-talet stod Vällingby Centrum inför en stor om- och tillbyggnad. Åtgärder behövdes för att kunna bibehålla C:et i ABC-staden och en ny detaljplan med

Figur 35 och 36. Vällingby centrum. Bilder på den roterande neonskylten i Vällingby med klocka på ena sidan och neonskylt på den andra (q2 i texten).

Den övre bilden är tagen någon gång innan skylten konverterades till LED-neon. Den undre bilden är tagen sommaren 2019. Skyltarna kan vid en första anblick tyckas vara identiska. Det som tydligast visar att den undre skylten inte är en riktig neonskylt är att bokstäverna inte har dubbelvikta partier där röret vikts för att byta riktning vilket den övre skylten har. Jämför till exempel utformningen på mitten av E:na, R:en och M:ens spetsar.

I och med att skylten är monterad på ett tak och betraktas på avstånd är dessa detaljer svåra att se. Fotograf, övre bilden: Freddy Johansson, svenskaneonskyltar.se Fotograf undre bilden: Johannes Broman.

syfte att möjliggöra en utbyggnad av centrumet men samtidigt skydda kulturhistoriskt intressanta byggnader och miljöer togs fram. Denna vann laga kraft den 25 augusti 2005. (SBK 2019 A).

4.6.1. Skydd i detaljplan

Planbeskrivningen tillhörande den nya detaljplanen innehåller en mening om att det är önskvärt att ursprungliga neonskyltar inom området bevaras och listar ett antal exempel på kvarvarande ursprungliga skyltar tillhörande butiker och verksamheter. De i detaljplanen skyddade skyltarna är dock inte desamma som räknas upp i planbeskrivningen (SBK 2019 A). Däremot är de skyddade skyltarna med i den byggnadshistoriska inventeringen från Stadsmuseet där placering och utseende kortfattat beskrivs (Olgarsson 2003).

De tre neonskyltar som skyddas i detaljplanen är alla ursprungligen från 1950-talet. Idag är det endast en av dessa skyltar som fortfarande har kvar sina neonrör. De övriga två har konverterats till LED-neon efter att de skyddats. Den skylt som fortfarande är en riktig neonskylt sitter på tunnelbanestationen, kvarteret Bläckpennan, och består av texten "tunnelbana" i blockformade versaler med vita neonrör (q1 nedan). Den ena av de konverterade skyltarna är en roterande taks skylt, monterad på kvarteret Kartritaren 3 i hörnet mot biograf Fontänen. Skylten är rund och har på ena sidan en klocka med svarta visare mot en vit urtavla. Andra sidan av skylten består av ett stort rödlysande "V", korsat på mitten av ordet "centrum" i mindre lysande blå versaler (q2 nedan). Den andra konverterade skylten är även den en roterande taks skylt med ett stort "V" korsat av texten "centrum" på mitten. Skylten är monterad mitt på taket på kvarteret Kontorsskylten 5 och är uppskattningsvis tre till fyra meter hög. V:et är rött åt ena hållet och vitt åt andra, medan centrubokstäverna är blå (q4 nedan).

De tre bestämmelserna för skydd av kulturvärden som rör neonskyltarna lyder:

"q1 - Biljetthallens öppna volym, synliga bärande

balkar, korrugerad cementfiberpanel; väggkaket i svart och mörkblått, överljus och inre skyltfönstertytor får inte förvanskas. Neonskylt ”Tunnelbana” skall bevaras.”

”q2 - Rörlig neonskylt/klocka skall bevaras. Etsade glasrutor i cafélokalen skall bevaras.”

”q4 - Vägghast konstnärlig utsmyckning skall bevaras. Rörlig neonskylt ”V-Vällingby” skall bevaras.”

Som tillägg under rubriken ”utökad lovplikt” står även att; ”bygglov krävs även för ändring och underhållsåtgärder som berör delar/detaljer som omfattas av allmänna skyddsföreskrifter samt av skyddsföreskrifter q1-q6”. Det framgår också av detaljplanen att ”underhåll skall ske med traditionella material och arbetstekniker så att det kulturhistoriska värdet inte minskar”. (SBK 2019 A).

I samtliga fall används alltså formuleringen ”skall bevaras” i bestämmelserna vilket, som nämndes ovan i kapitel 3.4.1, innebär att objektet det rör skall underhållas så att dess värden kvarstår.

När konverteringen till LED-neon gjordes är oklart. Vid förfrågan i augusti 2019 kunde Stadsbyggnadskontoret i Stockholm inte hitta någon bygglovsansökan rörande de konverterade skyltarna. Sannolikt har konverteringen dock skett runt 2017 vilket framgår av ett pressmeddelande från fastighetsägaren, det kommunala fastighetsbolaget Svenska Bostäder, och deras fastighetsförvaltare, företaget Newsec. Pressmeddelandet, daterat den 23 september 2017, har rubriken; ”Vällingby City byter grafisk identitet och namn – som leder tillbaka till rötterna”. I pressmeddelandet finns en bild på den stora befintliga V-centrum-skylden (q4 ovan). På bilden saknar skylten de skarvar mellan neonrören som syns tydligt på äldre foton av skylten, bland annat i Stadsmuseets bebyggelsehistoriska inventering från 2003. Skylten verkar alltså ha varit konverterad redan i september 2017. (Mynewsdesk 2019).

En bygglovsansökan för uppsättning av nytillverkade skyltar i samma design som de äldre på några av byggnaderna som inte tidigare haft skyltar lämnades in av Svenska Bostäder och Newsec hösten 2017. Eftersom flera av byggnaderna kring i Vällingby Centrum är blåklassade, den högsta skyddsklassen i Stockholms stads klassificeringssystem av kulturhistorisk bebyggelse, och har bestämmelser om skydd av kulturvärden i detaljplan, remitterades ärendet till Stadsmuseet. I remissvaret från Stadsmuseet från den 4 januari 2018 skriver Stadsmuseet: ”Det är positivt att taks skylten hämtat inspiration från den ursprungliga formgivningen av Vällingby centrum-skylden. Stadsmuseet har ingen erinran mot att det monteras en taks skylt med neonkaraktär [...]” (SBK 2019 B).

I bygglovet ingick även en ansökan om att få sätta upp röda lister av neonkaraktär utmed taken på några av byggnaderna. Detta ansåg Stadsmuseet var förvanskande och rekommenderade avslag. Eftersom ärendet inte innehöll någon fråga om konvertering av befintliga neonskyltar till LED-neon tog Stadsmuseet aldrig ställning till detta i remissen. Svenska Bostäder och Newsec fick bygglov för de nya skyltarna den 23 mars 2018, men avslag för taklisterna (SBK 2019 B).

4.6.1. Kommentar

I plankartan, under rubriken ”Värdefulla byggnader och områden, skyddsbestämmelser,” står att avsikten med planens bestämmelser om skydd av kulturvärden är; ”att bevara den ursprungliga arkitekturen och 1950-talets rika, tidstypiska formspråk liksom 1960-talets tillägg av god kvalitet samtidigt som centrum utvidgas och moderniseras för att uppfylla nya, högt ställda krav på centrumfunktioner”. Längre ner står även att ”Underhåll skall ske med traditionella material och arbetstekniker så att det kulturhistoriska värdet inte minskar.” (SBK 2019 A)

Frågan om huruvida en konvertering av skyltarna från neon till LED-neon bryter mot bestämmelserna i detaljplanen handlar alltså om huruvida det kan anses att det kulturhistoriska värdet minskat eller inte i och med bytet av material och ljusteknik och huruvida det kan anses att formspråket har bevarats eller ej. En fråga som kanske endast en domstol kan besvara helt säkert.

Det som talar för att konverteringen bryter mot bestämmelserna i detaljplanen är att planen anger att både traditionella material och tekniker skall användas vid underhåll vilket inte gjorts i det här fallet. Klart är att om inget bygglov söks för konverteringen har Svenska Bostäder och Newsec brutit mot den utökade lovplikt som enligt plankartan gäller för samtliga ändringar och underhållsåtgärder som berör delar och detaljer som omfattas av bestämmelserna. I och med att bygglov inte söks har kommunen inte heller kunnat ta ställning till om bevarandet av neonrören i skyltarna är lika viktiga idag när LED-neontekniken finns tillgänglig, som det var 2005 när planen vann laga kraft och det senaste ställningstagandet gjordes.

Denna undersökning har försökt komma i kontakt med en ansvarig person på Svenska Bostäder och Newsec. I skrivande stund inväntas kontakt med den person på Newsec som både var ansvarig för ärendet med biograf Fontänen 2014 och uppsättningen av de nya LED-neonskyltarna 2017...

Under 2019 pågår även förberedelserna inför en renovering av Tunnelbanehuset där den sista kvarvarande skylten sitter. I materialet som inkommit till Stadsbyggnadskontoret finns ett designprogram framtaget av Sweco som listar åtgärder som skall göras i en tabell. Enligt denna skall tunnelbaneskylden ha utseende "lika befintlig". I spalten kommentarer står; "Skylten renoveras alternativt ersätts av en ny med samma utförande i enlighet med detaljplanens skyddsbestämmelser" (SBK 2019 C). Med andra ord ser det ut som att Stockholms Stad kommer få chans att tycka till om den sista av de tre skyddade neonskyltarna i Vällingby. Det skall bli intressant att följa hur det ärendet utvecklar sig.

Figur 37 och 38. Vällingby centrum, juni 2019.
Tunnelbana-skylden (i texten q1) är den enda av de skyddade skyltarna i Vällingby som fortfarande lyser med riktiga neonrör. T:et och E:et är nyligen underhållna eller bytta varför de lyser starkare.
V-centrum-skylden (i texten q4) lyser med LED-neon men roterade inte vid fototillfället.

4.7 BIOGRAF DRAKEN

Adress:	Heurlins Plats 15, 413 01 Göteborg	Fastigheten uppförd:	1956
Kommun:	Göteborg	Neonskylten uppförd:	1956
Fastighet:	Masthugget 31:5	Byggnadsminne:	2019

Biograf Draken invigdes den 26 april 1956 och hör precis som Fontänen till den sista generationens storbiografer, invigd samma år som Sveriges TV-sändningar startade. Förutom Draken innehöll byggnaden bland annat danslokalen Vägen i våningen under biografen. Arkitekt var Nils Einar Eriksson, som även ligger bakom angränsande Folkets Hus uppfört 1952 i samma kvarter. Eriksson, som även arbetade med Stockholmsutställningen tillsammans med Gunnar Asplund 1930, är mest känd för Göteborgs Konserthus som stod färdigt 1935, en byggnad som antagligen även inspirerat utformningen av Drakens salong, känd för sitt fantastiska ljud. (Furberg 2000).

För den konstnärliga utformningen av biografen stod konstnären Gunnar Erik Ström som förutom neonskylten även designade den stora ridån. Enligt en samtida artikel i Göteborgs Posten var det Ström som bestämde att Draken i Göteborg, till skillnad från landets övriga drak-biografer inte skulle ha en kinesisk drake som förebild, utan ett drakskepp, passande sjöfartsstaden Göteborg. Därmed fick ridån och neonskylten sina vikingalika drakskepp. (Bjlkendal 2009).

Neonskylten, eller neonskyltarna, som fick bygglov den 21 februari 1956, består av tre delar. Två identiska skyltar som i skrivstil med röd neon formar ordet ”Draken” placerade på Baldakinens tak. Den ena mot Järntorget och den andra ut mot gatan. Den tredje delen, ett vikingaskepp med vindfyllt segel på skummande vågor, är placerat något bakom Draken-skylten vänd mot Järntorget. Drakskeppet lyser i blått, gult och rött. Neonskyltarna är sig lika från bygglovsritningen med ett undantag. När biografen invigdes drevs den av AB Cosmorama, vars logotyp ”ABC” fanns i en rund cirkel på drakskeppets segel. När SF-bio tog över biografen 1964 byttes ”ABC” mot SF-bios klassiska runda ”SF”-logotyp. Biografen drevs av SF Bio fram till 1995 varefter bokstäverna ”SF” togs bort. Kvar idag är en cirkelrund ring i röd neon på skeppets segel.

Figur 39. Biograf Draken, Göteborg 5 februari 2018. Filmfestivalen 2018 är inne på sin sista dag och nattmörkret lysas upp neonskyltarnas röd-gul-blå sken. Den röda cirkeln i mitten av skeppets segel är det som återstår av SF:s logotype.

4.7.1. Skydd i detaljplan

När Draken lades ner av SF-bio 1995 räddades den genom ett samarbete mellan Göteborg Film Festival, Göteborgs Posten, Göteborgs stad, SF Bio samt privatpersoner som ”köpte” stolar och annat lösöre (Bjelkental 2009). Folkets Hus motsatte sig dock en byggnadsminnesförklaring varför en sådan aldrig blev av (Furberg 2000). Idag drivs Draken helt av Folkets Hus Göteborg som presenterar den som ”Göteborgs finaste konferenslokal”. Ett årligt återkommande evenemang på Draken är dock Göteborgs Filmfestival som har Draken som sin huvudbiograf. (Folkets Hus 2019).

Fram tills 2019 har biografen inte haft något skydd annat än det som engagerad allmänhet, organisationer och företag givit den. I samband med de stora nybyggnadsplaner som finns i området mellan Folkets Hus ner mot älven och bort mot Masthuggskajen har biografen dock skyddats i den nya detaljplan som tagits fram för hela detta stora område. I detaljplanen, som vann laga kraft den 1 mars 2019, finns tre bestämmelser om skydd av kulturvärden och en varsamhetsbestämmelse som rör Draken. Dessa lyder:

”q1 - Kulturhistoriskt värdefull byggnad som inte får rivras”.

”q2 - Byggnaden ska bevaras, till såväl helhet som enskilda byggnadsdelar, med avseende på form, material, samt dekorativa detaljer med hänsyn till dess kulturhistoriska kvaliteter, arkitektoniska egenart och betydelse i stadsrummet. Byggnadens ursprungsvolym får inte ändras.”

”q3 - För Biografen Draken med tillhörande delar gäller att utvändigt entréparti med baldakin, neonskyltar och affischskåp ska bevaras. Invändig planlösning, fast inredning i biljetthall med anslutande utrymme, foajé samt salong och trapphus, ursprungliga dörrar, dekorativa väggfasta detaljer så som radiatorskydd med marmor-bänk, väggpaneler i mahogny och marmor, trappa samt golv i marmor, trappträcken med överliggare i teak ska bevaras.”

”k1 - Byggnaden får inte förvanskas. Fasader ska vara av gult tegel. Fönster och dörrar ska till form och material, indelning och proportioner vara lika som de ursprungliga. Utvändiga och invändiga dekorationer och så som mönstermurning vid takfot, sockel i granit, hörn-kedjor och partier av dolomitmarmor, smidesräcken och detaljer av koppar och teak ska bibehållas till sin huvudsakliga omfattning, utformning och materialitet med avseende på utseende och egenskaper, och får inte förenklas.” (SBK 2019 D).

Bestämmelserna q1 och k1 gäller förutom Draken även resterande befintlig bebyggelse i kvarteret medan q2 gäller Draken och en del annan kringliggande bebyggelse, till exempel Frilagret längs Rosenlundskanalen. q3 är skriven specifikt för Draken. Som nämndes i kapitel 3.4.1. ovan är frasen ”ska bevaras” i en bestämmelse för skydd av kulturvärden ett starkt skydd som ställer krav på att de utpekade byggnadsdelarna och objekten skall bevaras och underhållas så att dess värden kvarstår. Ovanstående bestämmelser bör därför ge Draken ett starkt skydd om lagens intention följs.

4.7.2. Kommentar

Eftersom Drakens skydd är så nytt har det ännu inte prövats. Vad gäller neonskylten lyser den dagligen under kvällstid och verkar välunderhållen. Lämnas i framtiden en ansökan in om att få konvertera skyltarna från neon till LED-neon kommer förhoppningsvis ställningstaganden göras som inbegriper värdet av både hantverket, utseendet och den konstnärliga utformningen samt funktionen, inte enbart det senare, även om detaljplanen saknar en text som specificerar att underhåll skall ske med befintligt material och teknik.

5. Resultat

Denna undersökning har utgått från tre olika frågeställningar som alla på olika sätt inriktat sig på hur neonskylten som kulturarv är möjlig att bevara i framtiden. Nedan kommer dessa frågeställningar besvaras i tur och ordning med ovanstående undersökning som grund.

5.1. FRÅGA A

Vilka möjligheter finns att skydda den typ av kulturarv som en neonskylt är ett exempel på, ofta monterad på eller i anslutning till en byggnad och vanligtvis tillhörande ett företag eller en verksamhet i byggnaden?

I korthet har undersökningen visat att det är möjligt att skydda neonskyltar som kulturarv med befintlig lagstiftning. Både Kulturmiljölagen (SFS 1988:950) och Plan- och bygglagen (SFS 2010:900) kan under rätt förutsättningar erbjuda denna typ av kulturarv ett skydd för framtida bevarande.

En av frågorna undersökningen har riktat in sig på är huruvida en neonskylt, som ofta inte är en egentlig del av själva byggnaden den sitter på, ändå kan omfattas av lagarnas begrepp och definitioner om vad som räknas som en del av en byggnad och därmed även kan skyddas som en sådan i lagarnas bemärkelse. Riksantikvarieämbetet som har överinseende över kulturmiljölagen, och Boverket som har överinseende över Plan och bygglagen, har tagit fram vägledningar för respektive lag där lagarnas begrepp och definitioner tolkas. Dessa vägledningar har varit en hjälp i denna undersökning liksom kontakt med dessa båda myndigheter.

5.1.1. Kulturmiljölagens möjlighet att skydda neonskyltar

Som Riksantikvarieämbetet tolkar Kulturmiljölagens definition av ”byggnad”, med hänvisning till Jordabalkens skrivelser om vad som kan räknas som en del av en byggnad, krävs ett fysiskt samband mellan byggnaden och byggnadsdelen för att den senare skall anses vara en del av den förra. Detta oavsett om föremålet är monterat exteriört eller interiört. En fast monterad neonskylt bör därför räknas som en del av byggnaden och kan därför skyddas enligt lagens förutsättningar. Lagen har även ett begrepp som kallas ”annan anläggning”. En neonskylt monterad på en anläggning, till exempel en pelare fristående från en byggnad, kan även den få skydd enligt lagen.

Avgörande för Kulturmiljölagens möjlighet att skydda en neonskylt är också att byggnaden och skylten har samma ägare. I en neonskylts fall är det inte ovanligt att det är en hyresgäst i en verksamhetslokal som är ägare till skylten medan byggnaden ägs av någon annan. I detta fall är det alltså inte möjligt att skydda skylten som del av ett byggnadsminne.

I ett av fallen som denna undersökning beskrivit, biograf Fontänen i Vällingby, meddelade hyresgästen först flera år efter byggnadsminnesförklaringen att de var ägare till neonskylten och inte fastighetsägaren. Länsstyrelsen menade i detta fallet att hyresgästen accepterat att göra sin neonskylt till en del av fastigheten i och med att de var delaktiga i processen inför byggnadsminnesförklaringen utan att då berätta att neonskylten tillhörde dem och inte fastighetsägaren.

En sista avgörande punkt för att kunna skydda en skylt enligt Kulturmiljölagen är att skylten anses vara en del av det synnerligen höga kulturhistoriska värdet som är grund för en byggnadsminnesförklaring. I de två fall som studerats av denna uppsats, Fontänen i Vällingby och Wästerlunds konditori i Lunde, har bedömningen alltså gjorts att byggnadernas neonskyltar är en viktig del av byggnaden och därför skall bevaras och skyddas tillsammans med denna.

5.1.3. Plan- och bygglagens möjlighet att skydda neonskyltar

Plan- och bygglagen har inte samma uttalade koppling som Kulturmiljölagen har till Jordabalkens definition av ordet byggnad och vad som räknas som del av byggnad. Plan- och bygglagens begrepp för vad som är möjligt att skydda är ”byggnadsverk” respektive ”bebyggelseområde”. Enligt lagens egen ordlista definieras byggnadsverk som ”en byggnad eller annan anläggning” och bebyggelse som ”en samling av byggnadsverk som inte enbart består av andra anläggningar än byggnader”.

Enligt Informant 1, handläggare på Boverket, bör en neonskylt som är fast monterad på en byggnad kunna skyddas med varsamhetsbestämmelser eller bestämmelser för skydd av kulturvärden i detaljplan. Skyltar fristående från en byggnad kan däremot bli svårare. Ett säkert svar på frågan kan egentligen inte ges förrän ett fall har testats i Mark- och miljööverdomstolen och något sådant fall finns ännu inte. Uppfylls dock lagens övriga krav för att ett skydd skall vara möjligt, att bevarandet av en neonskylt är viktigt för att säkerställa en särskilt värdefull byggnads egenskaper och karaktär, kan neonskyltar enligt Informant 1 skyddas tills Mark- och Miljööverdomstolen säger annorlunda.

De två fall som studerats av denna undersökning, neonskyltarna i Vällingby centrum och på biografen Draken i Göteborg, visar att det finns neonskyltar som precis som andra byggnadsdelar, fasta inredningsdetaljer och utsmyckningar, fått skydd i detaljplaner. Detta stärker Boverkets syn på möjligheten att även enligt Plan- och bygglagen se en neonskylt som en del av en byggnad möjlig att skydda som sådan.

5.1.4. Beskrivning av värdet viktigt

Gemensamt för de båda lagarna är att formuleringarna i beslutsdokumentet om bevarande är viktiga för hur verkningsfullt skyddet sedan kommer att bli. I Kulturmiljölagens fall är det skyddsbestämmelsernas- och värdebeskrivningarnas formuleringar i byggnadsminnesbeslutet som är avgörande. I Plan och bygglagens fall är det formuleringarna i detaljplanens planbestämmelser och en värdebeskrivning i planbeskrivningen som är avgörande. Finns en otydlighet om vilka värden det är som skall bevaras den dag ett ärende om ändring av ett byggnadsminne eller i detaljplan skyddat objekt inkommer till Länsstyrelse eller kommun är risken stor att skyddet blir verkningslöst om det inte tydligt framgår vad det är som skall skyddas och hur. Tydlighet i beslutet är viktigt när, som i fallet med LED-neon, en ny teknik utvecklas eller något annat det inte fanns kunskap om vid beslutet senare påverkar det skyddade objektet.

5.2. FRÅGA B

Vid bevarande av en historisk neonskylt kan då formen, det visuella uttrycket, vara viktigare att bevara än det teknikhistoriska kulturarvet som skyltens beståndsdelar är del av?

I fallet med byggnadsminnet biograf Fontänen i kapitel 4 redovisas resultatet av en antikvarisk undersökning som utrett de visuella likheterna mellan neon och LED-neon. Utredningen fann att på avstånd under tio meter syntes en visuell skillnad i dagsljus men inte i mörker. Den antikvariska utredningen slog därför fast att det inte var skyltens visuella värde utan dess teknikhistoriska värde som skulle försvinna om skylten konverterades till LED-neon. Detta fann både Länsstyrelsen och Förvaltningsrätten avgörande för att neonskylten skulle bevaras som en neonskylt och inte konverteras till en LED-neonskylt. I Fontänens skyddsbestämmelser står att underhåll skall ske med traditionella byggnadsmaterial och metoder på ett sådant sätt att de kulturhistoriska värdena inte minskar. Formuleringen i kombination med det antikvariska uttalandet i rapporten gav stöd åt domstolen att fatta beslut om att en konvertering till LED-neon gick mot skyddsbestämmelserna.

I fallet med Fontänen är det alltså utrett att det visuella uttrycket inte är viktigare att bevara än det teknikhistoriska kulturarvet. Att därifrån dra det så långt som att säga att så alltid är fallet även på andra byggnadsminnen med neonskyltar går däremot inte eftersom det finns fler parametrar som kan vara avgörande. Till exempel beslutsunderlagets beskrivning av vilka värden som är viktiga att bevara.

Denna undersökning har inte funnit något fall där en neonskylt skyddad i en detaljplan med bestämmelse för skydd av kulturvärden nekats eller beviljats konvertering från neon till LED-neon då det under arbetes gång visade sig att det tänkta studieobjektet Vällingby centrum konverterats utan bygglov. Därför går det inte att svara på frågan om det visuella uttrycket kan vara viktigare att bevara ur Plan- och bygglagens vinkel eftersom det inte finns ett ställningstagande av lagens skydd att studera. Hade det sökts ett bygglov för konvertering av skyltarna i Vällingby centrum hade det varit intressant att studera skillnader och likheter i hur fallen hanterats av respektive lagstiftning särskilt eftersom skyltarna står i samma område och formuleringarna i beslutsdokumenten liknar varandra. Även i detaljplanen står det att underhåll skall ske med traditionella material och arbetstekniker så att det kulturhistoriska värdet inte minskar.

Exemplet med Hållbara Hökarängen som tas upp i kapitel 2.3. visar på en annan typ av bevarande än det som behandlas i kapitel 4. Hållbara Hökarängen är exempel på ett 1950-talsområde som fått nytillverkade LED-neonskyltar i 1950-talsdesign för att på ett sätt rekonstruera områdets 1950-talsatmosfär. Även om detta inte är ett klassiskt exempel på bevarande visar det att tekniken inte alltid är viktig för att ta fram känslan som det visuella uttrycket ger. Stadsdelens uttryck bevaras, fast med en ny teknik.

5.3. FRÅGA C

Hur ser möjligheten ut att på sikt bevara kunskapen, det immateriella kulturarvet, att underhålla landets neonskyltar?

I Sverige finns idag bara en enda aktiv neonglasblåsare. Det finns säkert fler med kunskapen att blåsa neonrör men dessa är alltså inte längre aktiva inom yrket. Att lära sig yrket och hantverket är en lång process som det idag endast är möjligt att göra som lärling på det företag i Västerås, Nordiska neon & Diod, där landets enda aktiva neonglasblåsare är anställd och utrustningen som behövs finns. Någon utbildning till yrket finns inte. Uppskattningsvis tar det ungefär tio år att bli helt fullärd och självständig neonglasblåsare.

Detta innebär att idag finns hantverkarskunskapen och möjligheten att bevara och underhålla äldre neonskyltar, liksom att tillverka nya, kvar i landet. ”Tekniken är kommersiellt tillgänglig”, som Länsstyrelsen uttryckte det i fallet med biograf Fontänen. Informant 2, den enda aktiva neonglasblåsaren, menar dessutom att företaget egentligen har behov av ytterligare en neonglasblåsare som det ser ut just nu. Alltså ser det försiktigt positivt ut för yrkets framtid och hantverkets bevarande även om det såklart är vanskligt att en så ovanlig yrkeskunskap med så pass lång lärlingstid för stunden innehas av en enda person.

5.4. RESULTATSAMMANFATTNING

För att sammanfatta har denna undersökning visat att det går att skydda neonskyltar både som del av ett byggnadsminne enligt Kulturmiljölagen och genom bestämmelser för skydd av kulturvärden enligt Plan- och bygglagen.

Undersökningen har även visat att hantverket och kunskapen, det immateriella kulturarvet att tillverka och underhålla neonskyltar, än så länge finns kvar i landet. Utbildning till yrket finns inte varför enda möjligheten att lära sig hantverket är att under fem till tio år gå lärling på det företag som fortfarande arbetar med neontekniken.

Vad gäller frågan om det visuella uttrycket kan vara viktigare att bevara än det hantverksmässigt tillverkade materialet i de äldre skyltarna och det teknikhistoriska värdet det besitter visade undersökningens genomgångna fall att skylten på byggnadsminnet biograf Fontänen räddats kvar genom domstolsbeslut med hänvisning till att en konvertering till LED-neon skulle minska det teknikhistoriska värdet. Samtidigt har ett flertal andra kulturhistoriskt intressanta skyltar de senaste åren fått sina neonrör borttagna och ersatta med LED-teknik tillsynes utan någon diskussion om huruvida det är rätt eller fel. Diskussionen i nedanstående kapitel kommer bland annat behandla denna fråga.

6. Diskussion

Som framgick i problemformuleringen tillhörande denna undersökning finns en spridd uppfattning inom både skyltbranschen och den kulturvårdande sektorn att neonskyltar inte kan skyddas som kulturarv med befintlig lagstiftning något denna undersökning nu visat inte stämmer. Både Kulturmiljölagen och Plan- och bygglagen kan skydda neonskyltar som kulturarv under rätt förutsättningar.

Att antalet neonskyltar som har ett skydd genom någon av dessa två lagar är mycket få blev tydligt i och med den enkätundersökning om kända fall av skyddade skyltar som skickades till landets tjuugo länstyrelser och vardera landstings residensstadskommun. Anledningen till det låga antalet skyddade skyltar kan ha flera orsaker. En kan vara det spridda ryktet att neonskyltar inte går att skydda och att frågan om att skydda en viss skylt därför stoppas redan innan den blir utredd. En annan anledning kan vara att neonskyltens status som kulturarv fortfarande är ganska ungt och att det är först nu som så många skyltar tagits ner att de börjat saknas av en bredare massa. En allt mer sällsynt företeelse gör kanske att de kvarvarande objekten får allt mer uppmärksamhet, eller ett allt högre indirekt bruksvärde för att återkoppla till teorierna som lades fram i avsnitt 1.7. ovan.

Att neonskyltarna för många har ett högt indirekt bruksvärde, optionsvärde och existensvärde är tydligt då det inte är svårt att hitta nyhetsartiklar samt grupper och konton på sociala medier som rapporterar om både nedtagningar men också renoveringar av äldre skyltar. Denna undersökning har inte gått närmare in på vad det är som gör att neonskyltar för många är en betydelsefull del av den byggda miljön utan har bara konstaterat att så är fallet och att många äldre neonskyltar därmed verkar ha kvalificerat sig som infrastruktur och kan ses som en kollektiv nytting trots att de flesta ursprungligen satts upp i ett rent kommersiellt syfte.

Med detta sagt är förhoppningen att resultatet av denna undersökning skall öppna upp för möjligheten att fler av landets skyltar utreds som möjliga kulturarv att skydda i framtiden och att det inte blir lika svårt att hitta skyddade neonskyltar att studera i en uppföljande studie till denna.

En annan förhoppning är att denna undersökning skall initiera en debatt kopplad till bevarande av neonskyltar och vad det egentligen är som skall bevaras. Räcker det att bevara det visuella uttrycket genom att konvertera en gammal skylt till LED-neon som skett i en del fall, till exempel de båda neonklockorna tillhörande NK och Åhléns som nämndes i avsnitt 2.2. eller är det minst lika viktigt att produkten av det immateriella kulturarvet, i det här fallet de konstnärligt utformade glasrören, också sparas. En av undersökningens frågeställningar handlade om just detta och resultatet visade att i ett fall hade en domstol bedömt att det teknikhistoriska värdet var så viktigt att skylten inte fick konverteras. Ett annat fall, ”Hållbara Hökarängen”, visar att nytillverkade LED-neonskyltar som härmar utseendet på klassiska neonskyltar också kan bidra till att bevara, eller återskapa, en äldre miljöns ursprungliga uttryck och känsla.

Debatten om vad som skall bevaras och inte samt om det är rätt att byta teknik och material i något som kan klassas som ett kulturarv är en klassisk diskussion inom det kulturvårdande fältet och olika tankesätt och praktiker har härskat genom historien. Redan i sin samtid var det till exempel ett stort rabalder om renoveringen eller rekonstruktionen av Gripsholms slott. I denna ombyggnad återuppfördes delar av slottet som varit borttagna i flera hundra år och planen var även att riva en av flyglarna som dock kom att bli kvar. Renoveringen fick författaren Verner von Heidenstam som var en av de mer framträdande kritikerna att i en artikel beskriva arbetena på Gripsholm med det

klassiska: ”Ano Domini 1893 gjordes detta gamla hus ännu gamblare”. Debatten var livlig.

I fallet med bevarande av neonskyltar är det bristen på debatt som är anmärkningsvärd. I och med upptäckten att två av de i detaljplan skyddade neonskyltarna i Vällingby konverterats till LED-neon utan att bygglov sökts för åtgärden kan frågan ställas om detta möjligen skett av misstag orsakat av bristande förståelse och insikt för vilket värde det var som var skyddat av detaljplanen hos fastighetsägare och fastighetsförvaltare. Kanske har åtgärden endast setts som underhåll. ”Lamporna” var trasiga och därför byttes dom mot nya bättre lampor som inte går sönder så ofta. En fråga att ställa sig om det förhöll sig på det sättet är vad som hade kunnat göras för att undvika ett sådant missförstånd.

I och med LED-teknikens introduktion på marknaden krävs att kulturmiljövårdens instanser är medvetna om skillnaderna mellan riktig neon och LED-neon när frågan om att skydda en neonskylt eller att konvertera en skyddad skylt kommer upp på bordet. Undersökningen har visat att lagarna erbjuder skydd även för ett kulturarv i form av en neonskylt. Det gäller bara att använda det skydd lagarna erbjuder genom att formulera skyddsbestämmelser och planbestämmelser som tydligt anger vilka värden som är viktiga att bevara i det aktuella fallet. Kanske hade skyltarna i Vällingby fortfarande varit riktiga neonskyltar om detaljplanens värdebeskrivning formulerats annorlunda.

Viktigt att framhålla är dock att det antagligen inte alltid är viktigt att bevara tekniken, ibland kan det säkert räcka att endast bevara det visuella uttrycket. Men för att komma till det beslutet måste ett ställningstagande göras av vad som, i det aktuella fallet, ligger till grund för det samlade kulturhistoriska värdet och väga det mot vad som försvinner om skyltens teknik byts ut. Systemperspektivet måste få råda även i fråga om neonskyltar, precis som vid hanteringen av blyspröjsade fönster, unika trapphusmålningar eller bevarandet av Visbys innerstad. En god start är att se de återstående neonskyltarna som ett möjligt kulturarv att skydda för framtiden. Nästa steg är att fundera över vilket eller vilka värden som i så fall är viktiga att bevara.

7. Sammanfattning

Detta arbete tar avstamp i att äldre neonskyltar av olika anledningar blir en allt ovanligare syn i de svenska städerna vilket beror på flera orsaker. Dels är de en teknisk installation som slits med åldern, dels hör de ofta till företag som när de förr eller senare lägger ner verksamheten även tar ner sin skylt. Ytterligare en orsak till minskningen är en ny neonliknande teknik baserad på LED-belysning som kommit att nästan helt ta över branschen. Samtidigt som neonskyltarna blivit allt färre finns i landet en utbredd uppfattning inom både skyltbranschen och kulturmiljövårdande instanser om att det inte går att skydda dem med befintlig lagstiftning.

Undersökningen har utgått från tre frågeställningar, alla kopplade till möjligheten att skydda och bevara neonskylten som kulturarv. a) Vilka möjligheter finns att skydda den typ av kulturarv som en neonskylt är ett exempel på, ofta monterad på eller i anslutning till en byggnad och vanligtvis tillhörande ett företag eller en verksamhet i byggnaden? b) Vid bevarande av en historisk neonskylt kan då formen, det visuella uttrycket, vara viktigare att bevara än det teknikhistoriska kulturarvet som skyltens beståndsdelar är del av? c) Hur ser möjligheten ut att på sikt bevara kunskapen, det immateriella kulturarvet, att underhålla landets neonskyltar?

För att besvara frågorna och även uppfylla målsättningen att arbetet skall fungera vägledande för antikvarier och andra i arbetet med att skydda och bevara denna typ av kulturarv genom att redogöra för neonskyltarnas kulturhistoriska värden i jämförelse med moderna alternativ har arbetet bestått av först ett kapitel som redogjort över neonskyltens historia och teknik. Därefter ett kapitel som undersökt hur kulturmiljövårdens lagstiftning, främst Kulturmiljölagen samt Plan- och bygglagen, är uppbyggda och förhåller sig till möjligheten att skydda neonskyltar. Efter detta följer ett kapitel som studerat och redogjort för fyra fall där neonskyltar är skyddade som del av byggnadsminnen eller i detaljplan.

Sveriges första neonskylt tändes i ett skyltfönster i Stockholm i början av december 1924. När detta skedde var gaslyktan fortfarande den vanligaste typen av gatubelysning i Stockholm och neonskyltarna kom att bli del i den revolution som introduktionen av det elektriska ljuset stod för. 1930-talet blev det decennium under vilket neonskyltarna verkligen slog igenom. Detta skedde i samband med den stora Stockholmsutställningen 1930 där neonskyltarnas sken under kvällstid visade besökarna en ny ljusare framtid. Utställningen hade störst fokus på arkitektur och heminredning och blev även det stora genombrottet för funktionalismen. Efter utställningen var det ofta funktionalismens arkitekter som använde neonskyltarna som en del av sin arkitektur.

1940-talet inleddes med världskrig. Till skillnad från de flesta andra länder i Europa där mörkläggning rådde förblev Sverige ljust och upplyst nattetid. Trots materialbrist var det nu många mindre svenska städer fick sina första neonskyltar. Symboler som komplement till skyltarnas text började bli vanliga.

1950-talet var det årtionde som neonskyltstillverkningen var som störst. Framtidsanda och optimism rådde. I de större städernas nybyggda förortscentrum lyste neonskyltarna i alla möjliga färger. Vanligt var att skyltarna utformades med ägarens personliga skrivstil som grund eller med enklare blockbokstäver i versaler. I städerna fanns flera stora reklamneonskyltar på de centrala fasaderna.

Med 1960-talet började antalet skyltar att minska, men till en början främst för att mycket av den centrala bebyggelsen i städerna revs och ersattes av ny. I och med 1970-talet och den vänstervåg

som rådde sågs reklam som något fult. Inom skyltbranschen var det stora ljusväggar av plast med lysrörsbelysning som gällde. Neonskyltarnas uttryck sågs som gammalt och förlegat.

1980- och 90-talen stod för en liten comeback för neonskyltarna. Först invändigt, sedan utvändigt. Dock kom volymerna aldrig i närheten av vad de än gång varit. Andra material och tekniker hade kommit för att stanna.

Under 2000-talets andra decennium introducerades LED-neonet. En teknik med lysdioder som liknar neonrören men är energisnålare och inte kräver neonglasblåsarens skicklighet och utrustning vid tillverkningen. Jämfört med riktig neon är en stor skillnad med LED-neon att de inte lyser runt om utan har en mörk baksida. Detta innebär att alla former som kan göras med riktig neon inte kan göras med LED-neon.

Idag finns endast ett företag med en enda aktiv neonglasblåsare i landet. Fram till 2016 fanns två företag. Tillverkningen av neonskyltar innebär flera steg. Först skall rören formas genom att hettas upp. Ett lyspulver som ger röret rätt färg skall fästas på dess insida innan elektroder monteras i ändarna. Därefter hettas rören upp till 400 grader och töms så att vakuum uppstår innan de fylls med gas, provas och är redo för montering. Uppskattningsvis tar yrket mellan fem och tio år att lära sig och enda möjligheten är att gå som lärling på det företag som idag finns.

Att underhålla en neonskylt handlar ofta om att byta elektroderna i rörens ändar och fylla på ny gas. I och med denna åtgärd förnyas neonrörens livslängd. Har röret spruckit behöver ett nytt tillverkas som ersätter det gamla.

De två lagar som skyddar det svenska kulturarvet är Kulturmiljölagen och Plan- och bygglagen. Kulturmiljölagen verkar på en statlig nivå och har byggnadsminnen som skyddsform. När Länsstyrelsen utser ett byggnadsminne formuleras i beslutet skyddsbestämmelser som anger hur den aktuella byggnaden eller anläggningen skall skötas för att utseende och tekniska egenskaper skall bevaras. Så länge en neonskylt är fastmonterad i eller utanpå byggnaden räknas den enligt Kulturmiljölagen som en del av byggnaden och kan skyddas som del av denna. Grunden för att ett byggnadsminne skall kunna utses är att byggnaden, och skylten, skall anses ha ett synnerligen högt kulturhistoriskt värde.

Figur 40. Luxus kaffe, Västerås.

Denna skylt är en av de som "Informant 2", Sveriges enda aktiva neonglasblåsare haft som uppdrag att renovera.

Det är också en av hans favoritskyltar monterad på behändigt avstånd från verkstan i Västerås.

Fotograf: Jan Axelsson, jaaxfoto.se

Plan- och bygglagen är en omfattande lagstiftning som verkar på kommunal nivå och är den lag med vilken all kommunal fysisk planering sker. Kulturarv skyddas främst genom planbestämmelser i detaljplan men också i områdesbestämmelser. Den starkaste formen av skydd lagen kan erbjuda är bestämmelse om skydd av kulturvärde som i detaljplaner brukar betecknas med lilla ”q”. Byggnader med en sådan bestämmelse ses också alltid som särskilt värdefull. Plan- och bygglagen definierar inte lika tydligt som Kulturmiljölagen vad som räknas som en del av en byggnad och därmed kan skyddas av lagen. Handläggare på Boverket, myndigheten med överinseende över lagen som undersökningen varit i kontakt med, menar dock att så länge en neonskylt är fast monterad på en byggnad räknas den som en del av denna och kan skyddas.

De fallstudier som har studerats har bestått av två byggnadsminnen och två detaljplaner med skyddade neonskyltar.

På det ena byggnadsminnet, biograf Fontänen i Vällingby, har den stora neonskylten från 1950-talet två gånger räddats kvar genom skyddet den har som del av byggnadsminnet. Första gången uppstod en hyrestvist där hyresgästen hävdade äganderätt till skylten och ville ta ner den vid avflyttning, andra gången ansökte fastighetsägaren om tillstånd att få konvertera skylten. Efter beslut av Länsstyrelsen och sedan förvaltningsrätten nekades fastighetsägaren tillstånd för konvertering till LED-neon främst med hänvisning till det teknikhistoriska värdet i den gamla tekniken. En antikvarisk utredning visade även att på närmare avstånd än tio meter från skylten syntes en visuell skillnad på teknikernas utformning.

Det andra byggnadsminnet som studerats är Wästerlunds Konditori i Kramfors kommun. Konditoriet har en stor dubbelsidig neonfigur på taket samt text-skyltar på två fasader och är vida känt just för sina neonskyltar. I det här fallet har neonskyltarna inte nämnts i skyddsbestämmelserna, däremot framgår tydligt att de är en del av byggnaden och ändå omfattas av byggnadsminnet genom att de nämns i beskrivningen som hör till beslutet om byggnadsminnesförklaring. Eftersom ingen ansökan om förändring av byggnadsminnet lämnats in angående skylten har skyddet i det här fallet hittills varit verkningsfullt.

Den första detaljplanen som studerades gällde Vällingby Centrum. I detaljplanen fanns tre skyddade neonskyltar som alla hade bestämmelse om skydd av kulturvärden (q). En skylt med texten ”tunnelbana” samt två roterande taks skyltar med texten ”V-centrum”. Vid besök i Vällingby upptäcktes att de två taks skyltarna inte längre är av neon utan har konverterats till LED, något som enligt stadsbyggnadskontoret i Stockholm skett utan bygglovsansökan trots att detaljplanen anger att bygglov skall sökas även för underhållsåtgärder och att traditionella material och arbetstekniker skall användas. I det här fallet har lagen alltså inte följts och skyddet har därför varit verkningslöst. Den andra detaljplanen gäller för ett stort område runt Masthuggskajen och Folkets Hus i Göteborg. I detaljplanen skyddas bland annat biograf Draken med flera bestämmelser om skydd av kulturvärden. Biografens neonskyltar omnämns i en av dem. I denna plan anges inte att traditionella material och tekniker skall användas vid underhåll. Skyddet består enbart av bestämmelsens ”neonskyltar [...] ska bevaras”. Vid en eventuell ansökan om konvertering är det därför inte helt givet vilket svaret blir.

Undersökningens resultat visar att det är möjligt att skydda neonskyltar som kulturarv med befintlig lagstiftning. Både Kulturmiljölagen (SFS 1988:950) och Plan- och bygglagen (SFS 2010:900) kan under rätt förutsättningar, bland annat att skylten anses vara en del av ett synnerligen högt kulturhistoriskt värde, erbjuda denna typ av kulturarv ett skydd i och med att båda lagarna räknar

fast monterade skyltar som en del av byggnaden. I båda lagstiftningarna påpekas dock att det är viktigt att det framgår av beslut och skyddsbestämmelser vilka värden det är som skall skyddas för att skyddet skall vara verkningsfullt vid framtida handläggning om förändring av och kring den skyddade byggnaden.

Vidare visar resultatet av undersökningen att hantverket och kunskapen, det immateriella kulturarvet att tillverka och underhålla neonskyltar, än så länge finns kvar i landet men att yrket just nu innehas av endast en person och att enda möjligheten att lära sig yrket inom landets gränser är att gå lärling hos denna person i fem till tio år.

När det kommer till frågan om det visuella uttrycket kan vara viktigare att spara än det teknikhistoriska arvet som de gamla neonrören utgör visar undersökningen att det åtminstone i fallet med biograf Fontänen förhöll sig på det sättet men att det är svårt att uttala sig om detta generellt eftersom formuleringar och bedömningar i byggnadsminnesbeslut och detaljplaner varierar. Än en gång är det alltså viktigt att det redan i beslutet framgår vilka värden som ligger till grund för beslutet. I skyltens fall bör därför preciseras om dess teknik är väsentlig för värdet om så är fallet.

I den avslutande diskussionen poängteras än en gång att det utbredda rykte som delvis låg till grund för denna undersökning om att neonskyltar inte kan skyddas som kulturarv visat sig inte stämma. Därefter diskuteras olika tänkbara orsaker till varför antalet skyddade skyltar är så få. Kanske på grund av att neonskyltens status som kulturarv fortfarande är relativt ung, kanske för att ryktet om svårigheten att skydda skyltar varit utbrett.

Även konverteringar från riktig neon till LED-neon diskuteras i och med upplevelsen att det verkar saknas en debatt om vad det är som tas bort vid en konvertering, -de hantverksmässigt framtagna glaströren och vad dessa har för betydelse för de kulturhistoriska värdet. Uppmaningen är att vid framtida utredningar om att skydda neonskyltar som kulturarv även ta ställning till om betydelsen av dess teknikhistoriska värde i det fallet är viktigt för det samlade kulturhistoriska värdet som skylten är del av.

8. Källor och litteratur

8.1. OTRYCKTA KÄLLOR

8.1.1. Arkiv

SBK (2019 A). Stadsbyggnadskontoret Stockholms Stad. *Handlingar tillhörande diarienummer 2002-17221*. Stockholm: Stadsbyggnadsexpeditionen.

SBK (2019 B). Stadsbyggnadskontoret Stockholms Stad. *Handlingar tillhörande diarienummer 2017-12543*. Stockholm: Stadsbyggnadsexpeditionen.

SBK (2019 C). Stadsbyggnadskontoret Stockholms Stad. *Handlingar tillhörande diarienummer 2019-06793*. Stockholm: Stadsbyggnadsexpeditionen.

SBK (2019 D). Stadsbyggnadskontoret Göteborgs Stad. *Handlingar tillhörande diarienummer 0402/13*. Göteborg: Stadsbyggnadskontoret

Länsstyrelsen Stockholm (2019 A). *Ärende 432-36837-2014*. Ansökan om byte till LED. Stockholm: Länsstyrelsen

Länsstyrelsen Stockholm (2019 B). *Ärende 432-44097-2014*. Överklagan av beslut om konvertering till LED. Stockholm: Länsstyrelsen

Länsstyrelsen Västernorrland (2019 C). *Ärende 221-4469-96*. Byggnadsminnesförklaring av... Wästerlunds konditori. 1996-12-31. Med bilagor och tidningsartiklar. Härnösand: Länsstyrelsen

Stadsarkivet Stockholms Stad (2019 A). *Ärende 2031-98-50016*. Byggnadsminnesförklaring av biografen Fontänen 2001-04-18 med bilagor. Stockholm: Länsstyrelsen

Stadsarkivet Stockholms Stad (2019 B). *Ärende 432-2004-78688*. Ang. fast inredning samt inventarier tillhörande byggnadsminnet Fontänen 2004-12-27 med bilagor. Stockholm: Länsstyrelsen

Stadsarkivet Stockholms Stad (2019 C). *Ärende 432-2004-23214*. Tillstånd enligt 3 kap lagen (1988:950) om kulturminnen m.m. (KML) till ändring av byggnadsminnet biografen Fontänen 2004-05-24 med bilagor. Stockholm: Länsstyrelsen

8.1.2. Informanter

Informant 1. *Emma Rosenblom*, utredare, enheten för plan- och bygg, Boverket. Utbildad bebyggelseantikvarie. Telefonsamtal 2019-05-08.

Informant 2. *Tommy Gustafsschiöld*, neonglasblåsare, Nordiska Neon & Diod, Västerås. Sveriges enda aktiva neonglasblåsare. Samtal på plats i verkstaden i Västerås 2019-05-05.

Informant 3. Länsstyrelsen Blekinge. *Bebyggelseantikvarie*. E-post. 2019-05-02.

Informant 4. Länsstyrelsen Jämtland. *Byggnadsantikvarie*. E-post. 2019-05-03.

Informant 5. Länsstyrelsen Norrbotten. *Administratör*. E-post. 2019-05-08.

Informant 6. Länsstyrelsen Västerbotten. *Byggnadsantikvarie*. E-post. 2019-05-02.

Informant 7. Länsstyrelsen Västra Götaland. *Enbetschef/Länsantikvarie*. 2019-05-03.

Informant 8. Karlstads kommun. *Stadsbyggnadsantikvarie*. E-post. 2019-05-13.

Informant 9. Region Gotland. *Regionantikvarie*. E-post. 2019-05-09.

Informant 10. Västerås kommun. *Stadsantikvarie*. E-post. 2019-05-10.

Informant 11. Länsstyrelsen Västernorrland. *Arkivansvarig*. E-post. 2019-04-30.

8.1.3. Ljud

Grunden till allt (2019). Neon - en gas som väcker känslor [radioprogram]. Sveriges Radio, P1, 16 februari.

8.2. TRYCKTA KÄLLOR OCH LITTERATUR

8.2.1 Publikationer, artiklar, rapporter

Dagens Nyheter (1938). Bomb ur moln över månbelyst stad, 9 september, s. 1.

8.2.2. Litteratur

Bedoire F. (2015). *Den svenska arkitekturens historia 1800 - 2000*. Stockholm: Norstedts.

Bjelkental G. (2009). *Göteborgs alla biografier – en resa i 100 år*. Göteborg: Landsarkivet i Göteborg

Blick (2004). *Blick -Stockholm nu och då #1 – 2004*. Stockholmia Förlag.

Cars, G. Olsson, K. & Snickars, F. (1996). *Kulturmiljö på spel: en studie av strategier att bevara och utveckla den byggda miljöns kulturvården*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.

Elfors S. (2015). *Hållbara Hökarängen: en dokumentation av ett utvecklingsprojekt*. Farsta: Molin & Sorgenfri

Eriksson, T. (1997). *Neon: eldskrift i natten*. Stockholm: Rabén Prisma.

Furberg, K. (2000). *Svenska biografier*. Stockholm: Prisma

Garnert, J. (1998). *Stockholmsnatt*. Stockholm: Stockholms stadsmuseum

- Garnet, J. (2016). *Ut ur mörkret: Ljusets och belysningens kulturhistoria*. Lund: Historiska Media
- Gundberg, P. E. (1949). *Neonskylten 25 år i Sverige*. Tidskrift för Ljuskultur, (4), ss. 85-92.
- Hermerén, K. & Orrje, H. (2014). *Offentlig konst: ett kulturarv: tillsyn och förvaltning av byggnadsanknuten konst*. 2. uppl., Stockholm: Statens konstråd
- Johansson, B. & Snickars, F. (1992). *Infrastruktur: byggsektorn i kunskapsambället*. Stockholm: Statens råd för byggnadsforskning.
- Lärkner, B. (2007) 1930-1950. I Johannesson, L. (red.) *Konst och visuell kultur i Sverige 1810-2000*. Stockholm: Signum ss. 184-222.
- Nilsson, L. (2010). *Färger, former, ljus: svensk reklam och reklampsykologi, 1900-1930*. Diss. Uppsala: Uppsala universitet. <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-122586>
- Nyström, J. & Tonell, L. (2012). *Planeringens grunder: en översikt*. 3. Uppl., Lund: Studentlitteratur
- Morne, R. (1998). *Neon & ljusskyltar: en handbok*. Stockholm: Svensk byggtjänst.
- Olgarsson, P. (2003). *Vällingby: byggnadshistorisk inventering*. Stockholm: Stockholms stadsmuseum.
- Olsson K. (2003). *Från bevarande till skapande av värde: kulturmiljövården i kunskapsambället*. Diss. Stockholm: Kungliga Tekniska högskolan.
- SFS 1970:994. *Jordabalk*. Stockholm. Justitiedepartementet.
- SFS 1988:950. *Kulturmiljölag*. Stockholm. Kulturdepartementet.
- SFS 1998:808. *Miljöbalk*. Stockholm. Miljö- och energidepartementet.
- SFS 2010:900. *Plan- och bygglag*. Stockholm. Finansdepartementet.
- Rypistö, A. (1992). *Reklamskyltning: en studie om dess inverkan och betydelse i stadsbilden. Kandidatuppsats, Institutionen för kulturvård*. Göteborg: Göteborgs Universitet.
- Åsgrim Berlin, A. (2017). *Neon - stadens ljus: en utställning om neon i Jönköping förr och nu*. Jönköping: Tändsticksmuseet

8.3. ELEKTRONISKA KÄLLOR

- Boverket (2014 A). *Kulturvården i miljöbalken*. <https://www.boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken/Allmant-om-PBL/teman/kulturvarden/kulturvarden-i-miljobalken/> [2019-05-16]
- Boverket (2014 B). *Hushållning med mark och vatten*. <https://www.boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken/Allmant-om-PBL/teman/kulturvarden/kulturvarden-i-miljobalken/hushallning-med->

mark-och-vatten/ [2019-05-16]

Boverket (2014 C). *Riksintressen för kulturmiljövården*. <https://www.boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken/Allmant-om-PBL/teman/kulturvarden/kulturvarden-i-miljobalken/hushallning-med-mark-och-vatten/riksintressen-for-kulturmiljovarden/> [2019-05-16]

Boverket (2014 D). *Roller och ansvar*. <https://www.boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken/Allmant-om-PBL/teman/kulturvarden/kulturvarden-i-miljobalken/hushallning-med-mark-och-vatten/roller-och-ansvar/> [2019-05-16]

Boverket (2014 E). *Samordning med kulturmiljölagen*. <https://www.boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken/Allmant-om-PBL/teman/kulturvarden/samordning-med-kulturmiljolagen/> [2019-05-17]

Boverket (2014 F). *Kulturvården i plan- och bygglagen*. <https://www.boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken/Allmant-om-PBL/teman/kulturvarden/kulturvarden-i-plan---och-bygglagen/> [2019-05-20]

Boverket (2014 G). *Översiktsplan och kulturvården*. <https://www.boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken/Allmant-om-PBL/teman/kulturvarden/kulturvarden-i-plan---och-bygglagen/oversikt-plan-och-kulturvarden/> [2019-05-23]

Boverket (2014 H). *Områdesbestämmelser och kulturvården*. <https://www.boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken/Allmant-om-PBL/teman/kulturvarden/kulturvarden-i-plan---och-bygglagen/omradesbestammelser-och-kulturvarden/> [2019-05-23]

Boverket (2014 I). *Varsamhetskravet*. <https://www.boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken/Allmant-om-PBL/teman/kulturvarden/kulturvarden-i-plan---och-bygglagen/krav-pa-byggnadsverk-och-tomter/varsamhetskravet/> [2019-05-23]

Boverket (2014 J). *Detaljplaneinstrumentet*. <https://www.boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken/planering/detaljplan/detaljplaneinstrumentet/> [2019-06-28]

Boverket (2014 K). *Vad är en detaljplan*. <https://www.boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken/planer/detaljplan/detaljplaneinstrumentet/vad-ar-detaljplan1/> [2019-06-28]

Boverket (2014 L). *Underhåll*. <https://www.boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken/Allmant-om-PBL/teman/kulturvarden/kulturvarden-i-plan---och-bygglagen/krav-pa-byggnadsverk-och-tomter/underhall/> [2019-06-28]

Boverket (2016 A). *Planbestämmelser för detaljplan*. <https://www.boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken/planering/detaljplan/planbestammelser/> [2019-05-23]

Boverket (2016 B). *Förvanskningförbudet*. <https://www.boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken/Allmant-om-PBL/teman/kulturvarden/kulturvarden-i-plan---och-bygglagen/krav-pa-byggnadsverk-och-tomter/forvanskningforbudet/> [2019-05-23]

Boverket (2017 A). *Bygglov för skyltar*. <https://www.boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken/lov--byggande/anmalningsplikt/bygglov-for-skyltar/> [2019-07-01]

Boverket (2018 A). *Skydd av kulturvården*. <https://www.boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken/planering/detaljplan/planbestammelser/egenskapsbestammelser-for-kvartersmark/kulturvarden/> [2019-05-17]

Boverket (2018 B). *Varsambet*. <https://www.boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken/planering/detaljplan/planbestammelser/egenskapsbestammelser-for-kvartersmark/varsamhet/> [2019-07-01]

Boverket (2018 C). *Rivningsförbud*. <https://www.boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken/planering/detaljplan/planbestammelser/egenskapsbestammelser-for-kvartersmark/rivningsforbud/> [2019-07-01]

Boverket (2019 A). *Detaljplan och kulturvården*. <https://www.boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken/Allmant-om-PBL/teman/kulturvarden/kulturvarden-i-plan---och-bygglagen/detaljplan-och-kulturvarden/> [2019-05-21]

Boverket (2019 B). *PBL kunskapsbanken*. <https://www.boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken/> [2019-08-18].

FocusNeo (2019 A). *Neonliknande LED-skyltar. Retrokänsla med modern teknik*. <https://www.focusneo.se/skyltar/led-skyltar/neonliknande-led-skyltar/> [2019-08-05]

FocusNeo (2019 B). *Fördelar med neonskyltar*. <https://www.focusneo.se/skyltar/neonskyltar/> [2019-08-05]

Folkets Hus Göteborg (2019). *Draken*. <https://folketshusgoteborg.se/lokaler/draken-konferens-lokal/> [2019-08-07]

Google (2019 A). Bildsökning på ”Wästerlunds konditori”. Exempel på träffar: *Modernisma kulturlogg: Kaffe och kaka i neon*. <http://modernisma.blogspot.com/2006/09/kaffe-och-kaka-i-neon.html> (Bild på rostig neonskylt med kaffestråle kvar). 2006-09-11. *Riksantikvarieämbetet*. <http://kmb.raa.se/cocoon/bild/show-image.html?pid=16001000026390> (Bild på nyrenoverad skylt). 2007-08-14. [2019-06-24]

Google (2019 B). Urval av sökträffar på sökorden: ”gamla neonskyltar, neonskyltar kulturarv och ”neonskyltar bevarande” på www.google.se [2019-07-13]
<https://www.jnytt.se/article/da-forsvinner-kanda-neonskylten/>
<https://www.hd.se/2010-03-15/100-arigt-gasljus-pa-vag-att-brinna-ut>
<https://www.arbetarbladet.se/artikel/nu-har-neonskylten-slocknat>
<https://vaxjo.etc.se/kultur-noje/neonskylten-ett-hotat-kulturarv>
<https://www.op.se/artikel/har-ar-ostersunds-finaste-neonskyltar>
<https://mitti.se/noje/kultur/kulturskyltarna-alskade-standigt/>
<https://mitti.se/nyheter/brommas-skyltar-stanna/?omrade=bromma>
<https://www.stockholmdirekt.se/nyheter/alla-klassiska-sf-skyltar-ska-bort-i-stockholm/re-prjC!gZWspALWxGysS40G65LpCw/>
<https://www.elektra.se/projekt/ater-lyser-neonskylten>
<http://www.smp.se/vaxjo/klassisk-neonskylt-i-vaxjo-raddas/>
<https://www.gp.se/nyheter/goteborg/vacker-trotjanare-tar-farval-1.140834>
<https://operationkarlstad.wordpress.com/2011/02/14/carlton-hotels-klassiska-neon-skylt-pa-jarnvagsgatan-i-karlstad-is-no-more/>

Lindberg, L. (2016). *Stockholmare vill skydda klassiska ljusskyltar*. Focus Neon, Nyheter/blogg. <https://www.focusneon.se/tag/lysande-skylt/> [2019-05-19]

Mynewsdesk (2019). *Vällingby City byter grafisk identitet och namn – som leder tillbaka till rötterna*. <http://www.mynewsdesk.com/se/vallingbycentrum/pressreleases/vaellingby-city-byter-grafisk-identitet-och-namn-som-leder-tillbaka-till-roetterna-2162747> [2019-08-12].

MÖD, Mark- och miljööverdomstolen (2019). *Avgöranden från Mark- och miljööverdomstolen*. <http://www.markochmiljooverdomstolen.se/Avgoranden-fran-Mark--och-miljooverdomstolen/2019/> [2019-07-02]

Riksantikvarieämbetet (2013 A). *Byggnadsminnen, skyddets innebörd och omfattning* (3 kap 2-3 § §). <http://samla.raa.se/xmlui/handle/raa/5929> [2019-05-17]

Riksantikvarieämbetet (2014 A). *Byggnadsminnen - Inrättande av byggnadsminnen* (3 kap 1 §). <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Araa%3Adiva-3980> [2019-05-17]

Riksantikvarieämbetet (2019). *Definition av kulturarv och kulturmiljö*. <https://www.raa.se/kulturarv/definition-av-kulturarv-och-kulturmiljo/> [2019-08-18].

Stadsmuseet Stockholms Stad (2019 A). *Lysande skylt och Stockholms skyltpris*. <https://stadsmuseet.stockholm.se/om-oss/stipendier-och-priser/lysande-skylt-och-stockholms-skyltpris/> [2019-05-31].

Stadsmuseet Stockholms Stad (2019 B). *Lysande skylt 2016*. <https://stadsmuseet.stockholm.se/om-oss/stipendier-och-priser/lysande-skylt-och-stockholms-skyltpris/lysande-skylt-2016/> [2019-05-31].

Städje, J. (2010). *Neonrör, en nästan bortglömd konst*. Aktuell hållbarhet. <https://www.aktuellhallbarhet.se/neonror-en-nastan-bortglomd-konst/> [2019-04-18]

Wikipedia (2019 A). *Sandöbron*. <https://sv.wikipedia.org/wiki/Sandöbron> [2019-06-24]

Wikimedia Commons (2019 A). *Wästerlunds konditori*. https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Wästerlunds_konditori [2019-06-25].

8.4. FIGURFÖRTECKNING

Figur 1. Första sidan. Kungsgatan västerut och korsningen med Sveavägen 1945. Fotograf: Gunnar Herbert Lundh

Hämtad från: Wikimedia Commons 2019-08-17. Fri upphovsrätt.
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Centrumhuset_1945.jpg

Figur 2. Kungsgatan Stockholm. 2019-06-10. Fotograf: Författaren.

Figur 3. Stomatolskylten. 2019-06-10. Fotograf: Författaren.

Figur 4. Sture-Teatern 1929. Fotograf okänd.

Hämtad från: Wikimedia Commons. 2019-05-10. Fri upphovsrätt.
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Stureteatern_1929.jpg

Figur 5. Stockholmsutställningen 1930, masten med presslaktaren. Fotograf: Carl Gustaf Rosenberg

Hämtad från: DigitaltMuseum 2019-08-17. ID: 011014980712. Fri upphovsrätt. <https://digitaltmuseum.se/011014980712/stockholmsutställningen-1930-masten-med-presslaktaren>

Figur 6.- Vy över utställningsområdet i neonbelysning. Nattbild. Stockholmsutställningen 1930. Fotograf: Gustaf W:son Cronquist

Hämtad från: DigitaltMuseum 2019-08-17. ID: 011014982686. Fri upphovsrätt.
<https://digitaltmuseum.org/011014982686/vy-over-utställningsområdet-i-neonbelysning-nattbild-stockholmsutställningen>

Figur 7. Esselte-huset på Norrmalm i Stockholm 1945. Fotograf: Bo Boësen.

Hämtad från: Wikimedia Commons 2019-08-17. Fri upphovsrätt.
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Esselte-huset_1945.jpg

Figur 8. Esseltehuset 1946. Fotograf: Lennart af Petersens.

Hämtad från: Wikimedia Commons 2019-08-17. Fri upphovsrätt.
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Esseltehuset_1946.jpg

Figur 9. Kungsgatan 48. En av Sveriges äldsta neonskyltar. 2019-05-16. Fotograf: Jonathan Westin.

Figur 10. Norrmalmstorg 1955. Fotograf: Sune Sundahl.

Hämtad från: DigitaltMuseum 2019-08-18. Fri upphovsrätt.
<https://digitaltmuseum.org/011015021610/norrmalmstorg-fran-hamngatan-citypalatset-i-fokus>

Figur 11. Hökarängen Centrum 1953. Fotograf: Sune Sundahl.

Hämtad från: Digitaltmuseum 2019-08-18. Fri upphovsrätt.
<https://digitaltmuseum.org/011015020985/hokarangens-centrum-exterior-i-bakgrunden-flerbo-stadshus-med-butiker-i>

Figur 12. Bygglovsritning, neonskylt ”Blommor” Mariaplan, Göteborg, 1963. Göteborgs stadsbyggnadskontor, bygglovsarkivet. Ärendenummer 92911. Hämtat ur arkivet 2019-04-25.

Figur 13. Blomsteraffären på Mariaplan, Göteborg. 2019-05-23. Fotograf: Författaren.

Figur 14. Åhléns tidkula, september 2017. Fotograf: Mattias Ek.

Hämtad från: Wikimedia Commons, 2019-08-19. Fri upphovsrätt, ej för kommersiellt bruk.
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Åhléns_tidkula,_2017c.jpg

Figur 15. Hökarängen centrum. 2019-06-10. Fotograf: Författaren.

Figur 16. Hökarängen centrum. 2019-06-10. Fotograf: Författaren.

Figur 17. Hökarängen centrum. 2019-06-10. Fotograf: Författaren.

Figur 18. Hökarängen centrum. 2019-06-10. Fotograf: Författaren.

Figur 19. Hökarängen centrum. 2019-06-10. Fotograf: Författaren.

Figur 20. Hökarängen centrum. 2019-06-10. Fotograf: Författaren.

Figur 21. Nordiska Neon & Diod i Västerås 2019-05-05. Fotograf: Författaren.

Figur 22. Nordiska Neon & Diod i Västerås 2019-05-05. Fotograf: Författaren.

Figur 23. Nordiska Neon & Diod i Västerås 2019-05-05. Fotograf: Författaren.

Figur 24. Nordiska Neon & Diod i Västerås 2019-05-05. Fotograf: Författaren.

Figur 25. Bra Hak burgers i Västerås 2019-05-05. Fotograf: Författaren.

Figur 26. Nordiska Neon & Diod i Västerås 2019-05-05. Fotograf: Författaren.

Figur 27. Effkå Livs, Kungsladugårdsgatan i Göteborg 2019-05-23. Fotograf: Författaren.

Figur 28. Landéns Elektriska, Kungsladugårdsgatan i Göteborg 2019-05-23. Fotograf: Författaren.

Figur 29. Ekholms fotoateljé, Kallinge. Byggnadsminne sedan 2015. Fotograf: Hesekiel.
Hämtad från: Wikimedia Commons 2019-08-19. Fri upphovsrätt, ej kommersiellt bruk.
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Entrén_till_Ekholms_fotoateljé,_Kallinge.jpg

Figur 30. Vällingbyplan med Fontänen i bakgrunden 1957. Fotograf: Lennart af Petersens.
Hämtad från: Stockholmskällan 31 maj 2019. Fri upphovsrätt.
<https://stockholmskallan.stockholm.se/post/2916>

Figur 31. Vällingbyplan med Fontänen i bakgrunden 10 juni 2019. Fotograf: Författaren.

Figur 32. Biograf Fontänen den 20 september 2013. Fotograf: Johan Sahlen.
Hämtad från: Wikimedia Commons 20 augusti 2019. Fri upphovsrätt, ej kommersiellt bruk.
<https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Fontänen.jpg>

Figur 33. Wästerlunds Konditori, Lunde 3 juli 2011. Fotograf: Okänd.
Hämtad från Wikimedia Commons. Fri upphovsrätt.
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Wästerlunds_konditori.JPG

Figur 34. Del av bygglovsritning för neonskyltarna på Wästerlunds konditori. Länsstyrelsen Väster-norrland, arkivet. Se Informant 11.

Figur 35. Roterande neonskylt med klocka. Vällingby centrum. Fotograf: Freddy Johansson.
Hämtad från privata webbsidan svenskaneonskyltar.se. Publicerad med tillstånd av fotografen.
<http://www.svenskaneonskyltar.se/QuickGal.php?page=4&album=Stockholm/>

Figur 36 Roterande neonskylt med klocka. Vällingby centrum, maj 2019. Fotograf: Johannes Bro-man

Publicerad med tillstånd av fotografen.

Figur 37. Tunnelbana-skylt. Vällingby centrum 10 juni 2019. Fotograf: Författaren.

Figur 38. V-centrum-skylt. Vällingby centrum 10 juni 2019. Fotograf: Författaren.

Figur 39. Biograf Draken. Göteborg den 5 februari 2018. Fotograf: Författaren.

Figur 40. Luxus kaffe, Västerås. Fotograf: Jan Axelsson

Publicerad med tillstånd av fotografen.

Hämtad från: <http://jaaxfoto.se/Neon/Västerås/index.html>

